

10000

Risola muallifi — O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi a’lochisi, geografiya fanlari doktori, professor **Nig‘matov Asqar Nigmatullayevich.**

Uning 150dan ziyod darslik, o‘quv qo‘llanma, monografiya, ommabop kitob va risola, to‘plam, maqola, o‘quv dastur, reja, amaliy va metodik qo‘llanmalarining deyarli barchasi bevosita yoki bilvosita tarzda ekologik masalalar yechimining turli jihatlariga bag‘ishlangan.

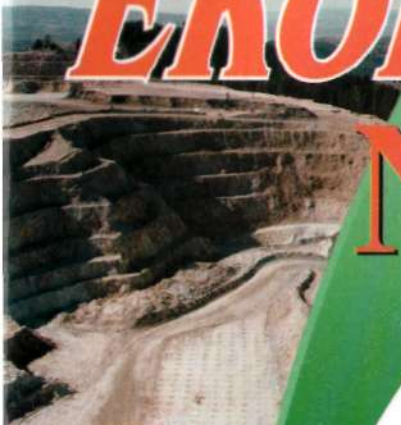
NASHRIYOTI

4557
6
11-84

ASQAR NIG'MATOV

EKOLOGIYA NIMA?

435.2

5

H-64

Asqar Nig'matov

EKOLOGIYA NIMA?

4/3

B 9463

O'z M U
y kutubxonasi

A. Nig'matov. Ekologiya nima? — T.: «Turon-[qbol» nashriyoti, 2005. — 64 b.

Risola mazkur mavzuda ikkinchi bor zgartirilgan va qayta ishlangan tarzda nashr etilmoqda. Bunga sabab bo'lib, *birinchidan*, kichik hajmda va sodda tilda yozilgan q shimcha adabiyotlarga quvchi yoshlarning qiziqishini kuchayishi bo'lsa, *ikkinchidan*, ekologik dunyoqarashlarni tez rivojlanib, zgarib va shakllanib borayotganligidir. Unda muallif oddiy va ravon tilda, muloqot tarzida inson va tabiat, Ekologiyaning asl mohiyati, uni turdosh fanlardan farqlanishi, jamiyat va tabiat qonuniyatlarini uy unlashtirish zarurati t risida s z yuritadi.

Risola asosan talabalar, magistrar va aspirantlarga moijallangan bo'lib, undan pedagoglar va keng kitobxonlar ommasi ham foydalanishlari mumkin.

MUNDARIJA

Muqaddima.....	3
Tabiat va inson.....	4
Ekologiya nima zi?.....	8
Ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanish.....	20
Tabiat va jamiyat qonuniyatlarini uy unlashtirish.....	32
Ek ologiyaga oid savollar va javoblar.....	38

Asqar Nig 'matov

EKOLOGIYA NIMA?

«Turon-Iqbol» nashriyoti — 2005.

Muharrir *S. Abdunabuyeva*

Musawir */ . Gurova*

Texnik muharrir *T. Smirnova*

Musahhih *'M. Akromova*

Kompyuterda tayyorlovchi *Ye. Gilmutdinova*

Bosishga 10.11.05 da ruxsat etildi. Bichimi 84x108'₃₂.

«Tayms» garniturada ofset bosma usulida bosildi. Shartli b.t. 3,36.

Nashr t. 4,0. Jami 1000 nusxa. 157-raqamli buyurtma.

«ARNAPRINT» MCHJda sahifalanib, chop etildi.

Toshkent, H.Boyqaro k chasi, 41.

A. Ni matov, 2005.
«Turon-Iqbol», 2005.

Tabiat ustidan alaba — inson falokatidir.
Ekologik manifest

MUQADDIMA

XXI asrga kelib insoniyatni tashvishga solayotgan dolzarb masalalardan biri — ekologik muammodir. Shuning uchun b lsa kerak, deyarli hamma gumanitar, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, tabiiy, aniq fanlar va quv predmetlari hamda ma'rifiy-madaniy tadbirlar, davlatlar rtasidagi uchrashuvlar, xalqaro anjuman va hattoki, biznes-shou chiqishlar ham, xuddi ana shu muhim muammoga ba ishlanmoqda. Chunki ekologiyaga qaratilgan tadbir, dastur va rejalar, ilmiy ishlar yoki ta'lim y nalisHLari keng jamoatchilik tomonidan juda katta qiziqish bilan qarshi olinmoqda.

Ekologiya sohasi b yicha dunyoda turli k rinish, mavzu, shakl va hajmda minglab maqola, risola, kitob va darsliklar chop etilmoqda. Ular nafaqat har xil til va yozuvda, balki ziga xos informatik ma'lumot uzatuvchi va tez moslanuvchi kosmik kommunikatsion usullar orqali butun insoniyatga jadal sur'atlarda tarqatilmoqda. Shuning uchun ham hozirgi zamonda maktab quvchisini har qanday nashriyot mahsulotlari bilan qiziqтира olish va uni e'tiborini jalb qilish murakkabdir.

Aziz kitobxon! Bu risolada biz, Sizlar bilan, «ekologiya alifbosi» haqida fikr va mulohazalar yuritamiz. Sodda va iloji boricha ravon tilda «*ekologiya nima?*» degan savolga javob izlaymiz. Uning ochilgan yoki ochilmagan, yechilgan yoki yechilmagan, tortishuvlarga sabab boiyotgan masalalariga t xtoiiib tamiz. Xullas, jonli va jonsiz organizmlar, jumladan inson va uni rab turuvchi atrof-muhit rtasidagi zaro aloqadorlik xususida bahslasharniz. Keng jamoatchilik, xususan quvchilar rtasida yuzaga kelayotgan savollarga javob berishga harakat qilamiz. Shu orqali ularning ekologik ongi, bilimi, k nikmasi va madaniyatini shakllantirishga ozgina boisada xizmat qilsak, oldimizga q ygan ezgu maqsadimizga erishdik, deya olamiz.

Tarixga ikki xil yondashish mumkin, ularning biri — tabiat, ikkinchisi — inson tarixidir. Lekin inson bor ekan, ular uzviy bo'lgan va zaro aloqadorlikda.

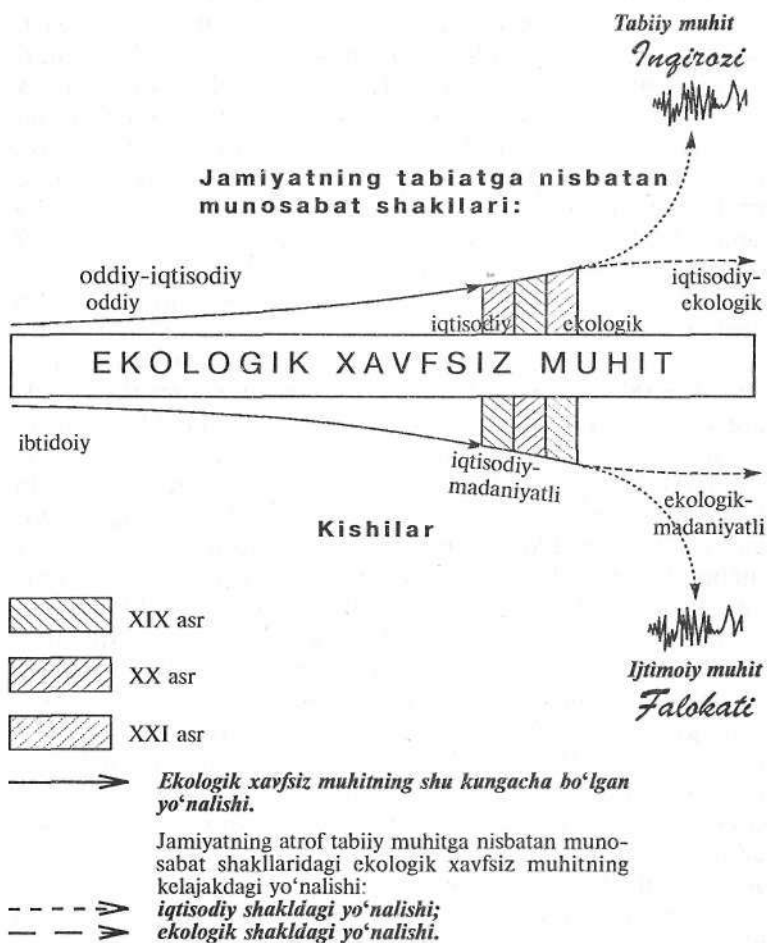
Mutafakkirlar dunyoqarashi

TABIAT VA INSON

Asrlar davomida buyuk allomalar *inson va tabiat nima*, degan savolga javob qidirib kelganlar. Inson tirik organizm sifatida boshqa tabiiy obyektlardan tubdan farq qilishi hamda uning buyuk kuch-qudrati, uni alohida bir mavjudot sifatida qarashga da'vat etib keldi. Ayniqsa bunday dunyoqarash, XX-XXI asrlar ya'ni ilmiy-texnika yutuqlari davriga kelib avjiga chiqdi (1-rasm). «Tabiat ustidan g'alaba»ga erishgan *inson* barcha ilmiy fan tarmoqlarida alohida bir omil sifatida qaraladigan bo'ldi. Lekin inson aslida alohida bir «individ» yoki hech kimga bo'ysunmaydigan «hokim» emas, u tabiatning bir bo'lagi, «tabiat oshxonasining bir anjomidir». Insonni hech qachon tabiatdan va uning yonida turuvchi atrof tabiiy muhitdan ajratib bo'lmaydi.

Falsafada *tabiat* — obyektiv borliq, ya'ni bizni yonida turuvchi olam va uning xilma-xil shakllari tushuniladi. Amaliyotda yoki tabiiy fanlarda uni kishilarni moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish manbasi bo'lgan atrof tabiiy muhit deb qaraladi. Falsafiy yoki astronomik nuqtayi nazardan qaralganda, birinchi keng ma'no ta'kididir. Chunki yulduzlar, planetalar, osmon va uning cheksiz kengliklari, albatta, inson ishtirokisiz kelib chiqqan va tabiiydir. Lekin insonlar kundalik hayotiy faoliyatida ulardan foydalanmaydilar va ulardagi jarayonlarga ta'sirini ko'rsatmaydilar. Balki zini yonida turuvchi havo, suv, yer, yer osti boyliklari, oziq-ovqat va hayvonot dunyosi kabi tabiat ne'matlaridan «oldi-orqasi»ga qaramasdan foydalanadilar va ularga ta'sir etadilar. Nafaqat insonlar, balki butun jonzorlar ham bundan istisno emas.

Inson yoki inson Yer kurrasining jonli qobi — biosferada yashovchi tirik organizmlar turkumiga kiruvchi, lekin murakkab hayotiy faoliyat yurgazuvchi individdir. U ongining yuqoriligi, nutqining rivojlanganligi, ijodiy faolligi, takomillashgan mehnat qurollarini yarata olishi, axloqiy, ma'naviy hamda

1-rasm. Ekologik xavfsiz muhit: kecha, bugun, ertaga.

holdagi jamoasining tabiatga birlan munosabati kimp narsani belgilab beradi. Agarda biz ehtiyojlarini qondirishni faqatgina tabiatdan qidirishni jamiyat maqsad qilib olsa, atrof-muhitda juda sezilarli darajada salbiy o'zgarishlar sodir bo'ladi. Aksincha, ushbu jamiyat kuchi tabiatni yaxshilashga, undan oqilona foydalanishga qaratilgan bo'lsa, u holda atrof-muhitda ijobiy o'zgarishlarga olib kelishi ham mumkin.

Insonlarning, tabiiy fuqarolarning, muayyan ma'muriy hududda uyushgan qismi, ya'ni davlat orqali salbiy yoki ijobiy jarayonlarga huquq orqali ta'sir etishi tabiatni, xususan, atrof tabiiy muhitni keskin o'zgartirib yuborishi muqarrardir. Lekin tabiatni ma'lum bir hududda, salbiy yoki ijobiy o'zgarishi albatta bizga ma'muriy birlik va ulardagi inson, jamiyat va davlatga (davlatlarga) salbiy yoki ijobiy ta'sir etishi isbot talab etmaydi. Xullas, inson, jamiyat va davlat tabiiy muhit bo'lgan, biri ikkinchisidan, ikkinchisi uchinchisidan kelib chiqadigan kishilik jamiyatining turli shakllaridir. Ular doimo atrof tabiiy muhit bilan uzviy bog'langandirlar.

Yana bir atamaga biz risolani boshidanoq aniqlik kiritib olishimizga tashvish keladi. Insonlarni tabiiy muhit turli adabiyotlarda, ommaviy axborot vositalarida turlicha — *«atrof-muhit», «atroftabiiy muhit», «insonlarni "rab turuvchi muhit», «insonlarni yashash muhiti»,* deb ataydilar. Xullas, qaysi bir ibora ilmiy-amaliy nuqtayi nazardan tabiiy muhit? Albatta, yuqorida nomlari keltirilgan iboralarni turlicha ishlatilishi tabiiy hol. Chunki har bir muallif tabiiy muhitning ixtisosligiga, maqolaning kimlarga bag'ishlanganligiga va hattoki, uning kasbiy mahoratiga hamda ilmiy darajasiga qarab ham mazkur iboralarni turlicha ifoda etishi mumkin. Nima bo'lganda ham biz ushbu iboralariga ilmiy-amaliy izoh berishga harakat qilamiz.

Birinchi — agarda yoritilayotgan masala insonlarni tabiatga nisbatan tabiiy muhit bilan munosabat shakllariga qaratilgan bo'lsa — *atrof tabiiy muhit* shakllari zilar birikmasini ishlatish maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki insonlarni nafaqat tabiiy, balki ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy, huquqiy va shunga o'xshash muhitlar ham tabiiy muhit turadi. Ushbu muhitlardan tabiiysini ajratib olish maqsadida biz uni «atrof tabiiy muhit» shakli orqali ifoda etishni tabiiy muhit, deb bilamiz.

Lekin atrof tabiiy muhitni keskin o'zgarib ketishi ma'lum bir hududlar yoki mintaqalarda siyosiy, huquqiy, ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy muhitlarni ham o'zgartirib yuborishi mum-

kin. Masalan, XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Yevropada sanoat gurraklashi, aholi ushbu mintaqada haddan ziyod ko'payishi, davlatlarning iqtisodiy-siyosiy talablari tabiiy qonuniyatlarini inkor etdi. Natijada, atrof tabiiy muhit izdan chiqdi, insonlarning yashashi o'zgarib ketdi va, hatto, ularning aksariyati nisbatan «tabiiy saqlanib qolgan» Amerika, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabi qit'a va orollarga ko'chib ketishiga sabab bo'ldi. Buni ko'rgan rahbarlar, XX asrga kelib Yevropada sanitar-gigiyenik talablarini kuchaytirishga, qonunlar va ishlab chiqarishni ekologiyalashtirishga, qarama-qarshi davlatlarni ushbu masalada bir-biri bilan «til topishga» majbur etdi. Oqibatda «Umumiy ekologiya» degan fan yuzaga keldi va u xalqaro miqyosga olib chiqildi. Chunki inson bilan tabiiy muhit o'rtasidagi «kelishmovchilik» nafaqat atrof tabiiy muhitga, balki ma'lum darajada ichki va tashqi munosabatlarga salbiy ta'sir qila boshladi. Shuning uchun ham Xalqaro huquqda xalqaro hamjamiyat tomonidan «*atrof tabiiy muhit*» iborasini «*atrof-muhit*» degan ibora bilan almashtirildi.

Ikkinchidan ~ ijtimoiy fanlarda o'rganish yoki izlanish obyekti bo'lib inson, fuqaro yoki shaxs hamda ularning jamoasi hisoblaniladi. Shuning uchun ham ular inson va tabiiy muhit o'rtasidagi munosabatni «insonlarning turuvchi muhit», «insonlar yashovchi muhit» deb ataydilar. Buni mutlaq «tabiiy muhit» yoki mutlaq «notabiiy muhit» deyish qiyin. Lekin inson yashayotgan va uning ta'siri doirasidagi tabiiy muhit qolgan turdagi tirik organizmlar (hayvonot va o'simlik dunyosi)ning ham atrof-muhitidir. Faqatgina ular tabiiy muhit bilan hamohanglikda, ya'ni ma'lum bir muvozanatda va «kelishgan» holda yashaydilar hamda rivojlanadi. Insonlar esa, o'ziga xos bo'lgan individual sifatida tabiiy muhit bilan «kelishmasdan» ham yashashlari mumkin. Shuning uchun insonlarning turuvchi tabiiy muhit yoki ularni yashash muhiti, shuningdek, *atrof tabiiy muhit* yoki *atrof-muhit* bo'la oladi.

Uchinchidan — inson va tabiiy muhit Yer kurrasida juda uzviy bog'langan va zaro kuchli ta'sir doirasida turadi. Aynan zaro ta'sir doirasida, chunki insonni tabiatga bo'lgan har qanday ta'siri (xoh u ijobiy, xoh u salbiy bo'lsin) oxir oqibatda insonning o'ziga aks sado bo'lib qaytib keladi (yo rahmatini yo diradi, yo qazini oladi). Buni anglagan ibtidoiy insonlar va ularning jamoasi tabiiy muhitni bir-biri bilan bog'lagan sifatida, uning «ba'zi ta'sir»da yashab kelganlar.

Zardushtiylarning muqaddas Avesto kitobining Vandidod qismida¹ tabiatni, xususan — yer, suv, havo, olovni ajdodlarimiz xudo deb bilgani haqidagi ma'lumotlarni bizlarga yetkazadi. Yer va olov xudosi — «Mitra»ga insonlar si inishgan. Ularni ilohiy kuch deb bilishgan va ularga yetkazilgan zarar uchun, hattoki, lim jazosini q llashgan. Suvni iflos qilish oliy tangriga qilingan xuruj deb qaralgan. Tabiatga nisbatan bunday dunyoqarashlar zardushtiylar dinining asosini tashkil qilgan va unda zikr etilgan qadimiy axloq odob qoidalari shu davrdagi 16 ta davlatda q llanilgan.

Aksincha, sobiq Ittifoq davrida Markaziy Osiyo hududini xomashyo va ayniqsa paxta yetishtirish bazasi qilib olinishi «Orol muammosi»ni yuzaga keltirdi. Insonlar esa ushbu hududlardan qocha boshladilar, chunki atrof tabiiy muhitni inqirozli darajada buzilishi aholi rtasidagi barcha munosabatlarga zining salbiy ta'sirini tkazdi. Kishilarning bexavotir va so lom yashashlari qiyinlashdi. Mintaqaning ekologik xavfsizligi va barqaror rivojlanishiga jiddiy putur yetkazildi,

Xullas, tabiat va insonning zaro uzviy aloqadorligi atrof tabiiy muhitda aks etadi. Hozirgi zamonda atrof tabiiy muhit holati k proq tabiatga emas, balki insonga bo liqdir. Biz tabiatdan ajralgan tarzda yashay olmas ekanmiz, uning ajralmas b lagi b lib qolishimiz lozim. *Ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanishni ta 'minlash esa barchamizning muqaddas burchimizdir.*

Fanda va ayniqsa ta'limda bitta s zni turlicha ifoda etilishi, uning mazmun va mohiyatiga turlicha yondashishga sabab b ladi.

M.N.Zaslavskiy

EKOLOGIYA NIMA ZI?

Zamonamizda *kompyuter, informatika, huquq, qonun, davlat* kabi eng k p ishlatiladigan s zlardan biri — *ekologiyadk*. X sh, Ekologiya nima zi degan savol tu ilishi muqarrar. Chunki rta asrlarda «Teologiya», ya'ni din haqidagi fan qanday ommalashgan b lsa, shu kunda «Ekologiya» ham shunday keng tarqaigandir. Shuning uchun b lsa kerak, har bir olim, mutaxassis yoki ijodkor zini «ekologman» deb

¹ Avesto. Asqar Mahkam tarjimasi. — T.: «Sharq», 2001. — 384-b.

hisoblaydi. Mayli, nima b lganda ham ekologiyaning tarafdorlari k payaversin. Lekin *fanda va ayniqsa t limda bitta s zni turlicha ifoda etilishi, uning mazmun va mohiyatiga turlicha yondashishga sabab bo^ladi. Bu esa «ek,ologlar»ning fanga yoki talimga bergan yordamlaridan ko^ra zararlari ko^proq b ~lishi ham mumkin.*

An'analarga k ra, Ekologiya — tirik organizmlar zaro va ularni yashash muhiti bilan b ladigan munosabati haqidagi fan, deb yuritiladi. Bu ma'no uning grekcha atamasidan kelib chiqqan tarzda ifoda etilgan. Chunki grekchada «oikos» — uy, yashash joyi, yashash muhiti, «logos» — ta'limot degan tushunchani anglatadi. Uni birinchi b lib fanga nemis tabiatshunos olimi Ernest Gekkel 1866-yilda chop etilgan zining «Organizmlarning umumiy morfologiyasi» degan kitobi orqali olib kirdi. Uning ta'rifiga k ra, **«Ekologiya — tabiatni iqtisodiy jihatdan tadqiq qilish orqali hamma tirik organizmlarning organik va noorganik muhit unsurlari bilan birga, uning ta'sir doirasida turgan antogonistik va noantogonistik aloqadorlikda bo 'lgan o 'simlik va hayvonot dunyosi o 'rtasidagi munosabatlarni ochib berishi»dir.** U buyuk ingliz olimi Charlz Darvinning tirik organizmlarning evolyutsion rivojlanishi t risidagi ta'limotini rivojlantirib, har qanday tirik organizm atrof tabiiy muhitga moslashib, zining morfologik (ichki) va morfometrik (tashqi) k rsatgichlarini zgartirib borishini, moslashmagani esa tabiiy tanlash asosida qirilib ketishini isbotlab berdi.

E.Gekkel ekologiya s ziga ta'rif berib inson tomonidan «tabiatni iqtisodiy tadqiq qilish» degan iboralari alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki u tabiatni son jihatdan ifodalanishi inson iqtisodiyotiga necho liq bo liqligini ifoda etdi.

E.Gekkel dan s ng ekologiya iborasiga minglab zgartirishlar kiritildi. Nima b lganda ham hanuzgacha uning bir lamchi tushunchasi umumiy tarzda saqlanib qolindi. Turli fikrlarni umumlashtirgan holda **biz ekologiyani noevolutsion tarzda rivojlanuvchi tabiat tizimidagi tirik organizmlar va ularning atrof-muhiti bilan bo^ladigan munosabatlariga doir qonuniyatlarni tadqiq qiluvchi fan tarmo i, ularga oid bilimlarni beruvchi ta'lim yo^nalishi, ularni optimallashtiruvchi xalq xo^jaligi sohasi,** deyishimiz mumkin.

Ekologiya XIX asming ikkinchi yarmida biologiya fanlari tizimiga kirgan edi. Chunki u tirik organizmlar haqidagi fan tariqasida birinchi b lib biologlar tomonidan taklif etilgan.

Lekin zamonlar tngani, fan va ta'lim rivojlangani sari *ekologiya nafaqat mustaqil fan sohasi, balkifanlar tizintiga* aylani ketdi, Hozirgi kunda mutaxassislarning hisoblariga k ra 70dan ziyod ekologik fanlar mavjud b lib, ular deyarli barch fan tarmoqlarini ziga qamrab olgandir (2-rasm).

Hamma jumboq shundaki, biz Sizlar bilan ushbu risolada *ekologiyani boshqafanlar o'rtasida tutgan* ra/ni aniqlashtirib olishimiz kerak b ladi. Chunki, biz taniqli Amerika ekolog olimi E.Makfedenni fikriga q shilgan holda, ekologiyani boshqa fanlar va ayniqsa biologiyadan ajratib olishimiz, jumboqni «kalavasi»ni topish bilan tengdir.

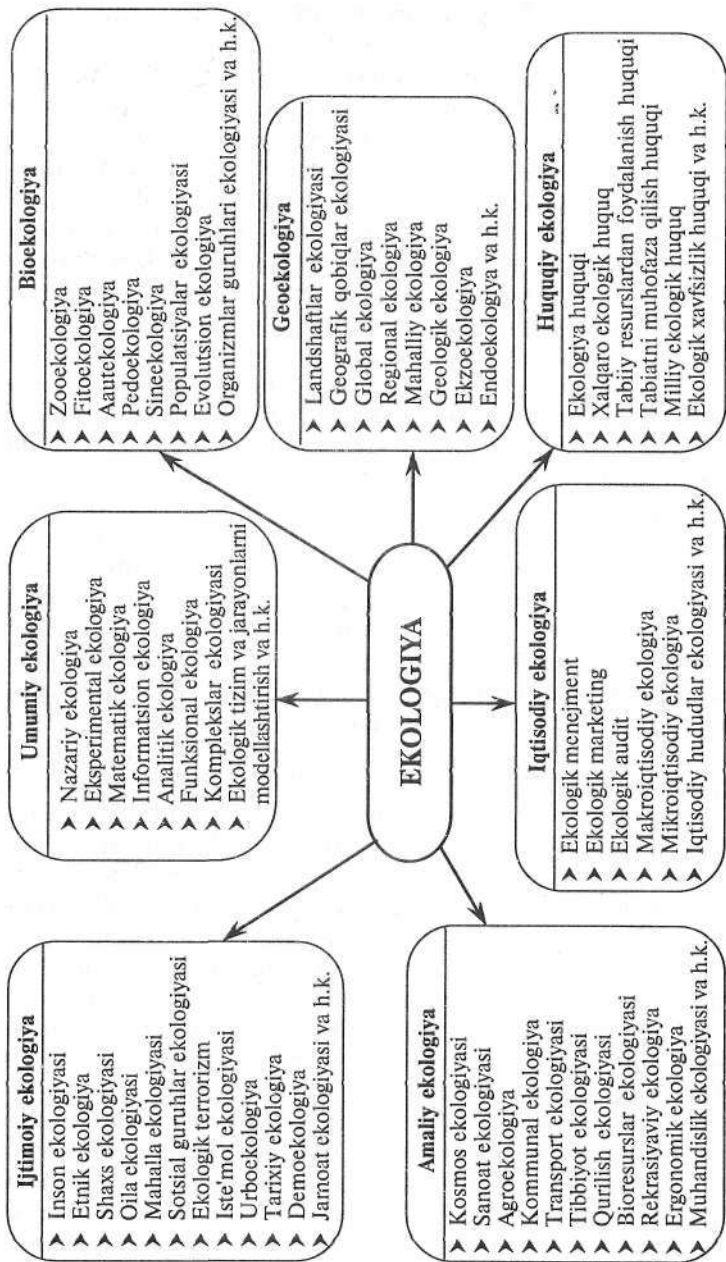
Hammamizga ma'lumki, biologik fanlar — zoologiya, botanika, sitologiya, bioximiya, genetika, morfologiya, embriologiya, fiziologiya kabilar asosan tirik organizmlarga tegishli b lgan holat, jarayon va hodisalarni talqin qiladi. Atrof tabiiy muhit esa faqatgina tashqi omil sifatida qaraladi va bir tomonlama tadqiq qilinadi. Ularning morfologik, morfogenetik, morfometrik k rsatgichlarini tabiatga bo lagan tarzda ochib berilishi ham mumkin. Lekin biologik fanlar bevosita, tadqiqot predmeti sifatida, organizm va atrof tabiiy muhitning bir-biriga «aks sadosi»ni, ya'ni ikki tomonlama zaro ta'sirini bevosita rganmaydi.

Meditisina, sotsiologiya, ijtimoiy fanlar ham tirik organizmlardan b lmish insonlarning ziga xos xususiyatlari, rivojlanish va taraqqiyot bosqichlari, harakat qilish va uyushish qonuniyatlarini atrof tabiiy muhitga bo liq ravishda bir tomonlama rganadi.

Yer haqidagi fanlar (geografiya, umumiy Yer bilimi, tuproqshunoslik, geologiya, gidrologiya, klimatologiya kabilar) Yer usti va yer ostida organizmlarning kelib chiqishi, tarqalishi, rivojlanishi qonuniyatlarini atrof tabiiy muhit bilan bo liq holda bir tomonlama tadqiq qiladi.

Iqtisod, informatika va matematikaga oid fanlar tabiat va jamiyat rtasidagi munosabatlarni son va sifat jihatidan baholaydi, modellashtiradi. Fizika va kimyo fanlari ushbu jarayonlarning mazmun va mohiyatini aniq qonuniyatlar asosida ochib beradi.

Umuman olganda, ekologiya fani yuzaga kelguniga qadar yuqorida nomlari tilga olingan fanlar tabiat va inson rtasidagi barcha munosabatlarni ochib bergandek tuyuladi. Shu-

2-расм. Экологик фанлар тизими.

ning uchun ham keng qamrovli fanlar orasida ekologiyaga rin bormikan, degan rinli savol tu iladi.

Bizga ma'lumki, zamon taraqqiyoti (ayniqsa XX va XXI asrlarda) fanlami tarmoqlashuvga olib kelmoqda. Aynan eng ommaviy tus olayotgan fan sohasi ikki yoki bir necha fanlar «chorrahasida unib chiqmoq»da. Bu tabiiy va obyektiv jara-yondir. Fizika, matematika, kimyo, falsafa, geografiya, biolo-giya kabi «sof fanlar»ga amaliy ehtiyoj kamaya bormoqda. Chunki, bir tomondan, ular z imkoniyatlarini kamaytirgan b lsalar, ikkinchi tomondan, jamiyatda va, ayniqsa, tabiatda bir-biri bilan bo lanmagan, biri ikkinchisidan kelib chiqmay-digan hodisa va jarayonlar y q. Hamma jarayon va hodisalar uzviy bo liqlikda va zaro aloqadorlikdadir. Ekologiya esa inson va tabiatni har tomonlama, uzviy bo langan va aks sadoli, hodisa va jarayon sifatida rganadi hamda ularga oid aniq bir amaliy tavsiyalar bera oladi.

Har bir fan mustaqil ravishda «oyoqqa»turishi uchun uning mustaqil rganish yoki tadqiq qilish obykti, predmeti, ziga xos usuUari, manbalari va olingan natijalarni tadbiq qilish joylari b lishi kerak. Aks holda bu fan, ayniqsa yangisi, mustaqil fan tarmo i sifatida e'tirof etilmaydi.

Ekologiyaning obykti — *noevolutsion tarzda rivojlanuvchi tirik organizmlar va ularning atrof tabiiy muhiti*. Agarda organizmlar va ulaming atrof tabiiy muhiti evolutsion, ya'ni tabiiy tarzda rivojlanish jarayonini tayotgan b lsa, u holda ekologik muammolar yuzaga kelmaydi va shuning uchun ham ekologik tadqiqotlarga rin qolmaydi. Mazkur obyktlar bio-logiya, geografiya, geologiya, gidrologiya, okeanografiya kabi fanlarning obykti b lib kelgan. Geografiyadan farqli Eko-logik fanlar tizimiga kimvchi Geoekologiya (Geografik eko-logiya) uchun rganish obykti b lib geografik qobiq doira-sidagi organizmlar va ularning atrof tabiiy muhiti. Biologiya-dan farqli ravishda Bioekologiya uchun tadqiqot obykti b lib biosferadagi organizmlar va ulaming atrof tabiiy muhiti chiqsa, Ijtimoiy ekologiyada— kishilar va ular yashaydigan Yer yuzasidagi atrof-muhit b la oladi va h.k.

Ekologiyaning obykti doimo noevolutsion tarzda rivojla-nuvchi, noan'anaviy zgaruvchan b Iadi. Agarda u noan'ana-viy zgamvchan b lmasa ekologiya faniga hojat qolmagan b lar edi. Nima uchun «noan'anaviy o'zgaruvchan»l Chunki atrof tabiiy muhit noevolutsion tarzda zgarmasa, organizm-

lar ham noan'anaviy tarzda zgarimaydilar yoki biron-bir organizmning zgarishi ikkinchi turdagi organizmning zgarishiga sabab b ladi. Bularning hammasi ekologik munosabatlarni yuzaga keltiradi. Noa anaviy tarzda zgarimaydigan muhitda esa ekologik munosabatlar rnini tabiiy yoki antropogen munosabatlar egallaydi.

Masalan, t rtlamchi davrning oxirini geologlar antropogen davr, deb ham ataydilar. Ushbu kichik geologik davrning zidayoq katta atrof tabiiy muhit zgarishiari sodir b ldi. Iqlimning qurib borishi Yer kurrasining shimoliy yarim palla-sida doimiy muzliklarni chekinishiga olib keldi. Yashil rmonlar rnini dasht va ch llar egallay boshladi. Juda k p biologik massa iste'mol qiladigan yirik hayvonlar (dinozavr, extiozavr kabilar) mini kamroq oziqlanadigan maydaroq hayvonlar egallay boshladi. Insonlarning paydo b lishi esa qulay iqlim sharoitlarida yashovchi barcha «nozik» tabiiy (muhitga itoatg y) turdagi hayvon va simliklarni y q b iib ketishiga sabab b ldi. Yowoyi turdagi hayvon va simliklarning mini madaniylashgan turlari egalladi. Xullas, geologik nuqtayi nazardan kichik b lgan 1—5 million yillar mobaynida organizmlar noekologik, *tabiiy— evolutsion tarzda zgardi*.

XVIII-XX asrlarga kelib esa jamiyat va tabiatda haqiqiy revolutsion zgarishlar sodir b ldi. Bu holat albatta ilmiy texnika revolutsiyasining natijasi, deb olimlar tomonidan xulosalanmoqda. Chunki insoniyat bu davrda ilm va fan yutuqlarini, aksariyat hollarda, tabiat ustidan «hukmronligini rnatish» uchun xizmat qildirdi. Tabiat va atrof-muhitning hozirgi ekologik holati XXI asrda uning aksini qilishga, ya'ni inson tafakkuri yutuqlarini tabiiy obyektlarni tiklash, saqlash va muhofaza qilishga qaratmoqni taqazo qiladi. Bu esa ekologik munosabatlarni yuzaga kelishiga sabab b ldi. Insonlarni rab turgan atrof-muhit holatini so lomlashtirish davr talabidir. Aks holda tabiat, aks sado tariqasida, bizdan chini olmasdan q ymaydi.

Insonlarning tabiatga nisbatan (xoh u ijobiy, xoh u salbiy b lsin) barcha harakatlari yoki harakatsizliklari atrof tabiiy muhitni *tez zgaruvchan* qilib yubormoqda. Ana shu zgaruvchanlik xususiyati nafaqat tabiatda, balki tirik organizmlar, xususan insonlarda ham z aksini topmoqda.

Ekologiyaning predmeti — muayyan bir ekologik tizim (ekotizim)dagi organizmlar zaro va ularning atrof tabiiy muhiti

bilan b ladigan noevolutsion ko^rinishdagi munosahatlar. Bu yerda ham evolutsion tarzdagi munosabatlar boshqa noekologik fanlar predmetiga kiradi. 1866-yilda E.Gekkel tomonidan fanga olib kirilgan «Ekologiya»ning aynan XIX asr rtalarida Markaziy Yevropada yuzaga kelishi ham bejiz b lmasa kerak. Chunki sha davrda sanoat rivojlangan Germaniyaning Sileziya va Rur havzalarida tabiat va jamiyat rtasidagi muvozanatning keskin ravishda buzilishi noevolutsion tarzda rivojlanuvchi ekologik obyektlarni yuzaga keltirdi hamda noevolutsion k rinishdagi ekologik munosabatlarni shakllantirdi¹.

Ekologiya obyekti va predmetiga izoh berishda alohida ur u berilgan «noevolutsion tarzdagi va k rinishda»gi s z larning q llanishi aslo ilmiy tadqiqotlarni evolutsion tarzda, ya'ni tabiiy rivojlanish tarzdagi yoki k rinishdagi joylar va undagi jarayonlarga ekologik nuqtayi nazardan qarash kerak emas, degan fikrni ifodalamaydi. Chunki ekologik muammo b limgan joyda ham, uni y qligini isbotlash yoki oldini olish maqsadida ekologik tadqiqotlarni tkazish mumkin. Yer kurasida esa, XXI asrga kelib, ekologik muammolar yetib bormagan na bir quruqlik va na bir suv havzasi qolmagan b lsa kerak.

Ekologik munosabat tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy, siyosiy, umumiy va shunga xshash k p qirrali xarakterga (k rinishga) ega b lishi mumkin. Ushbu xarakterlarga, ya'ni fan predmetiga qarab ekologiya turli fan tarmoqlariga b linib ketadi. Masalan, *tabiiy* xarakterda — geoekologiya, bioekologiya, zooekologiya, ixtioekologiya, fitoekologiya va h.k. *Ijtimoiy* xarakterda — ijtimoiy ekologiya, inson ekologiyasi, rekreatsion ekologiya va h.k. *Iqtisodiy* xarakterda — amahy ekologiya, sanoat ekologiyasi, resurslar ekologiyasi, agroekologiya va h.k. *Huquqiy* xarakterda — ekologiya huquqi, xalqaro ekologiya huquqi, tabiatni muhofaza qilish huquqi, tabiiy resurslardan foydalanish huquqi va h.k. *Siyosiy* xarakterda — politekologiya, xalqaro ekologiya va h.k. *Umumiy* xarakterda — umumiy ekologiya, regional ekologiya, kosmik ekologiya va h.k.

Yuqorida sanab tilgan barcha ekologik fan tarmoqlari ham zining mustaqil rganish obyekti, predmeti, manbalari, usullari, tadbiiq qilish obyektlariga ega. Ularning mustaqil predmeti—muayyan ekologik tizimdagi noa anaviy tarzda

¹ *МЖОКОБ А.В., Юцыпов А.Т. ЗБОјnouHOHHoe yieHMe (aapBHHH3M). — M.: Bbicuiaa uIKOJia, 1997.*

zgaruvchan organizmlar va noan'anaviy tarzda zgaruvchan atrof tabiiy muhit rtsidagi aniq bir munosabat turidir.

Masalan, ekologiya huquqining predmeti — ekologik huquqiy munosabat, ya'ni insonlar tomonidan tabiatni tikiash, so lomlashtirish va muhofaza qilish hamda ulardan oqilona foydalanishda kelib chiqadigan shaxs-jamiyat-davlat rtsidagi yuridik xarakterdagi munosabatdir. Lekin keyingi paytda olimlar tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni ekologiya huquqining predmeti emas, balki Suv, Yer, rmon kabi huquq sohalarining predmeti qilib k rsatmoqdalar. Ammo tabiiy resurslardan kompleks foydalanish huquqini ma'lum bir huquq tarmo i bilan tartibga solinishi maqsadga muvofiq b lmaydi. Undan tashqari, ekologik munosabat deganda biz faqatgina insonlarning tabiatni tiklashdagi ijobiy faoliyatlarini tushunmaymiz. Inson yashar ekan, u xohlaydimi yoki y qmi, albatta ma'lum bir darajada tabiat obyektlaridan foydalanadi. Bunday foydalanish huquqshunoslikda tabiiy huquqlar toifasiga kiritiladi. Misol uchun, insonlarni atmosfera havosidan nafas olishi va nafas chiqarishi, suv ichishi va tabiat ne'matlarini iste'mol qilishi, yerda yurishi, suvda ch milishi va h.k. Qarangki, inson tu ilishi bilan paydo b ladigan hamma huquqlar ma'lum darajada atrof tabiiy muhitni ifloslantiradi. Shuning uchun ham Ijtimoiy ekologiyada «tabiat si imi», ya'ni Yer kurrasida tabiiy resurs imkoniyatlariga k ra, insonlarning sonini me'yorlash muammosi turadi. Undan tashqari, tabiiy resurslardan oqilona va ta samaradorlik bilan ilmiy asoslangan tarzda foydalanish atrof tabiiy muhitni buzmasligini Shvetsariya, Yaponiya, Kanada, Finlandiya kabi «ekologiyalashtirilgan mamlakatlar» tajribasida k rish mumkin.

Xullas, Ekologiya huquqining predmeti deganda, muayyan bir ekologik tizim(ekotizim)da atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va buzilgan tabiat komplekslarini qayta tiklashdagi ijtimoiy munosabatlarning huquqiy tomonlarini tushunish lozim. Atrof tabiiy muhitni «qayta tiklash», «so lomlashtirish», «qayta ishlab chiqarish» kabi uchala iboraning barchasini umumlashtirgan tarzda «muhofaza qilish» degan yagona ibora bilan ifoda etish xato b lmaydi, deb ylaymiz.

Ekologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishining yana bir talabi ziga xos *ofrganish, izlanish va tadqiq qilish*

usullarini boiishidadir. Bu usullar boshqa tabiiy, gumanitar yoki ijtimoiy fan sohalarida ham bor, lekin ekologiya zining qonuniyatlaridan, maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda ularni umumlashtirgan. Ekologik usullar sifatida yagona tizimdagi zgaruvchan organizmlar va zgaruvchan atrof tabiiy muhit rtasidagi munosabatlarni tadqiq qilishda tizimli yondashish; kuzatish; tajriba (eksperiment) tkazish va modellashtirish amalga oshiriladi.

Tizimli yondashish usuli — ekologik munosabatlarni muayyan ekologik obyektlarda uzviy bogianganligini inobatga olgan tarzda turli guruhdagi tadqiqot usullarini maium bir ketma-ketlikda olib borish tartibi. Uiarga tirik organizmiar va ularni yashash muhitini hisobga olish hamda baholash usuli kiradi. Hisobga olish va baholash tabiiy obyektlarga, organizmlarga, ta'sir etuvchi omillarga nisbatan qaratilgan boiadi. Masalan, zbekiston Respubiikasi Davlat kadastrlari t risidagi qonunga muvofiq butun obyektlar b yicha hujjatlar va maiumotlar yigiiadi hamda tegishli davlat idoralari va boshqaruv organlariga topshiriladi. Undan, haq evaziga, har qanday tashkilot yoki biron bir shaxs zining ekologik tadbiri, izlanishi va boshqa hayotiy faohyatida foydalanish huquqiga egadir. Albatta, har bir tabiiy va ijtimoiy obyektlarni yoki omillarni hisobga olish va baholashning turli xil ziga xos usullari mavjud. Ekologik usulda ular biron-bir ketma-ketlik va yagona tizim asosida olib boriladi. Aks holda kompleks ekologik baholashni va hisobga olishni iloji boimaydi.

Kuzatish usuli — naturada (joyida) yoki masofadan turib (hisobga olingan va baholangan ekologik obyektlarni) ekologik monitoringni olib borish orqali amalga oshirladi. Biz yuqorida aytib tdikki ekologiya yagona tizimdagi zgaruvchan organizm va atrof tabiiy muhitni obyekt sifatida qabul qiladi.

zgaruvchanlik esa ularni maydon, makon va davr mobaynida qay tarzda zgarib turishini kuzatib berish usullarini qoilashni talab etadi. Ushbu monitoring maium bir tabiiy obyekt (ob-havo yoki yer) b yicha emas, balki butun tabiiy obyektlar va ekologik omiilarni kompleks kuzatish orqali amalga oshiriladi. Bu yerda ham yuqorida aytib tilgan «tizimli yondashuv usuli» kabi komplekslik yoki majmualilik usuli qoilaniladi.

Tajriba (eksperiment) usuli — laboratoriya, tabiiy hudud yoki tajriba uchastkasida muhitning zgarishini organizmlarga

ta'sir etishini tajriba qilishni bildiradi. Bu usul bizlarga turli xil atrof tabiiy muhit sharoitlarida, ekotizimlarda organizmlar reaksiyasini bilib olish va shunga yarasha optimal holdagi ilmiy asoslangan ekologik chora-tadbirlarni belgilashgaj yordam beradi. Tajriba usulini qillash ham komplekslilik xususiyatga ega. Masalan, tuproqshunoslar uchun tajriba usuli qillash orqali tuproqning xossa va xususiyatlari, morfologik va morfometrik krsatkichlari tadqiqot predmeti balsa, ekologlar uchun — tuproq muhiti va organizmlar eksperiment obyekti, ular rtsidagi munosabat — predmet biala oladi. Bunda tuproqning morfologik yoki morfometrik krsatkichlari ekotizimning bir tarkibiy qismi sifatida qaraladi, xolos.

Afsuski, tajriba usulidan ijtimoiy va gumanitar yonalishdagi ekologik fanlar deyarli foydalanmaydi. Lekin bu usulni ekologik tadqiqotda qillash, foydadan xoli emas. Masalan, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni huquqiy maqomini belgilash yoki ekologik soliq miqdorini rnatish, awalambor, ma'lum bir tajriba hududlarida alohida xususiy maqomda turli xil variantlarda amalga oshirilsa yaxshi bialardi. Chunki ular nafaqat mahalliy ekologik sharoit, yana insonlarning iqtisodiy-ijtimoiy hayotiga ta'sir etish mumkinligini inobatga olish, masalaning ijobiy hal qilishga yordam bergan bialardi. Ekologiya bilan iqtisodiy-ijtimoiy hayot uy unlashgan, biri ikkinchisini inkor etmaydigan bialishi kerak. Hamma narsa, ayniqsa huquqda, inson va uning farovon hayoti uchun xizmat qilishi davlatimizning ijtimoiy siyosatiga mos tushadi. Yaxshi ekologik tajriba oqibati inson hayotiga salbiy ta'sir etsa, bu natijada amalda z tadbiqini topishi kerak, degan sz emas va aksincha. Tajriba usuli bizlarga eng optimal, ya'ni «six ham, kabob ham kuymaydigan» yalni aniqlashtiradi. Qonun me'yorlari va qoidalarim tajriba usulariga asoslanmagan tarzda belgilanishi kishilik jamiyatida salbiy huquqiy oqibatlarga olib kelmasligiga hech kim kafolat biala olmaydi. Boy berilgan muddat va foydani, ayniqsa ekologiyada, qaytarib joyiga qiyishni iloji bialmasligi ham mumkin. Orol va Orolb yida yuzaga kelgan inqirozli holat bunga yaqqol misol biala oladi.

Ekologik izlanishlarni olib borishda *kichik kosma (mikrokosma)*, ya'ni turli ekologik tizimlarni sun'iy yaratishning tajriba usulidan foydalanilmoqda. Insonlar tomonidan yaratilayotgan sun'iy «Bios-6» (Rossiya Federatsiyasi) va «Bio-

sfera-2» (AQSH) rusumli kameralardan olingan ma'lumotlar juda qiziqarli xulosalarga olib kelmoqda.

Zamonaviy usullardan yana biri — **ekologik modellashtirishdir**. Model — organizmlar va atrof tabiiy muhit zgarishlarini matematik tarzda ifoda etish. Ushbu imitatsion usul juda katta jarayonlarni kichik muddatda kompyuter — informatik texnologiyalarni qilish orqali sinab ko'rish imkoniyatini beradi. Ekologik tizimlar harakatini son jihatdan baholash uchun yaratilgan usullar (neyron shoxobchalari yoki kompyuter modeli) omilji nazariy apparat dasturlari ekologik monitoringni olib borish va istiqbolli ekologik dasturlarini yaratishga xizmat qilmoqda.

Ekologik ko'rib chiqish, tadqiq qilish va izlanishlardan olingan natijalarni aniq bir **xalq xalqi jaligi sohasiga yoki muayyan davlat va jamiyatga tadbir qilish** mumkin. Chunki inson, jamiyat, davlat va xalqaro hamjamiyatning asosiy maqsadi — farovonlikka erishish. Farovonlikning asosiy ko'rsatkichlaridan biri ekologik xavfsizlik yoki uning barqarorligi. U nafaqat inson farovonligi, balki milliy va xalqaro xavfsizlikning asosiy elementlaridan hisoblanadi. Prezidentimiz Islom Karimov zining « Uzbekiston XXI asr boshida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» (T.: Uzbekiston, 1997) degan asarida «Asrlar tutash kelgan pallada butun insoniyat, mamlakatimiz aholisi juda katta ekologik xavfga duch kelib qoldi. Buni sezmaslik, qo'l qovushtirib tirish zining o'limiga mahkum etish bilan barobardir», deb uqtirgan edi (112-bet).

Bu rinda misol tariqasida yana bir bor Geoekologiyani olsak ko'radiki. Geoekologiya fani orqali yaratilgan Toshkent viloyatining Ohangaron daryosi o'rtasidagi landshaftlar barqarorligini ta'minlash kartasi va tadbirlar majmuasi mazkur hududlardagi ekologik tadbirlarni rejalashtirishga va unlarni amaliyotga tadbir qilishga olib kelmoqda.

Ekologiyaning maqsadi hozirgi va kelajak avlodlar uchun ekologik xavfsiz muhitni ta'minlash. Ekologik xavfsiz muhit organizmlarning normal (barqaror) holatda ko'payishi, o'sishi va rivojlanishi uchun toza, so'g'om va qulay atrof tabiiy muhit holati demakdir. Ushbu maqsad quyidagi **vazifalarni** bajarishni talab etadi:

V planetamiz resurslari va atrof tabiiy muhit holatini diagnostika qilish, ya'ni hisobga olish va baholash;

V lokal (mahalliy), regional (mintaqaviy), global (kurraviy) miqyosda ekologik monitoringni olib borish;

V davlat, davlatlar va xalqaro hamjamiyat tomonidan ekologik nazoratni tashkil etish va ularni ishlash mexanizmini yaratish. Bir paytning zida nodavlat tashkilotlari, kishilar va jamoat nazoratini rnatish va ularni tavsiya kuchidagi ma'lumotlaridan ekologik boshqaruvda keng foydalanish;

V global miqyosda organizmlar va atrof tabiiy muhit holatiga salbiy ta'sir etuvchi inson faoliyatini qattiq nazorat ostiga olish, me'yordan oshgan tarzda uni keskin t xtatish choralari q llash;

V istiqbolga y naltirilgan ekologik reja va dasturlarni mamlakat, qifa va Yer kurrasi b yicha ishlab chiqish, qabul qilish hamda uning tadbqiq qilinishiga katta e'tibor berish;

V ekologik huquqbuzarliklar va ularning javobgarligini belgilovchi lokal, regional va universal ixtisoslashgan sud tizimi, prokuratura va tergov organlarini yaratish;

V mahalliy, regional va global miqyosda faoliyat yurituvchi «Ekologik tez yordam» guruhini yaratish. Ekologik jam armalar faoliyatini faollashtirish;

V davlat boshqaruvida va xalqaro hamkorlikda demokratik elementlarni (xalq hokimiyatiga asoslangan), ekologik munosabatlarni tartibga solishda keng joriy qilish;

V ekologik tanglikdagi quruqlik hududlari (Orolb yi, Chernobil, Markaziy Afrika) va suv akvatoriyalarini (Orol dengizi, Balxash va Chad k llari) insonlarning birgalikdagi harakatlari orqali hal qilish;

V ekologik terrorizmni oldini olish y llarini ishlab chiqish va ishlash mexanizmini yaratish;

V ekologik turizm orqali atrof tabiiy muhit holatini saqlab qolish;

V tabiat va jamiyat rtasida ekologik, ekologik iqtisodiy munosabat shakllarini rnatish va hokazo.

Xulosa qilib aytganda, Ekologiya bu muayyan ekologik tizimdagi noevolutsion tarzda rivojlanuvchi organizmlar va ularning atrof tabiiy muhiti rtasidagi zaro munosabat qoida va qonuniyatlarni turli jihatdan tadqiq qiluvchi fan sohasi, unga doir bilimlarni beruvchi quv predmeti va ushbu masalalarni yechimini topa oladigan inson x jalik faoliyatining bir sohasidir.

Tabiat — bu ajdodlardan qolgan meros emas, balki avlodlardan qarzga olingan boyiikdir,

Barqaror rivojlanish konsepsiyasidan

EKOLOGIK XAVFSIZLIK VA BARQAROR RIVOJLANISH

zбекистон Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning « zбекистон XXI asr b sa asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» nomii asarida, — «Eng murakkab savollardan biri shuki, bizdagi barqarorlik va xavfsizlik y lida tahdid b lib turgan muammolarni anglab yetayapmizmi? Xavfsizlikka tahdid solib turgan muammolarga nimani qarshi q ya olamiz?... ***biz istiqomat qilayotgan mintaqada jo¹ rofiy-siyosiy muvozanat saqlanishiga nimalar kafolat b "la oladi? Xavfsizlikni qanday saqlab qolish mumkin?,^{^1}*** — degan savollar barcha zbek xalqining dolzarb muammolari sifatida kun tartibiga q yilgan.

Ekologik xavfsizlik nima? Mintaqadagi j rofik, aniqro-i, geografik muvozanatni qanday tushunmoq lozim va xavfsizlikni qanday qilib ta'minlash kerak b ladi?

Xavfsizlik L.Yu. Xotunsevning fikricha² — *alohida shaxs, jamiyat va tabiat obyektlarini kuchli darajadagi xavf-xatardan himoyalanganlik darajasi bo 'lib, uning asosiy mezonini kelajakda yoki hozirda sodir bo 'luvchi tabiiy yoki ijtimoiy xatardan kelib chiquvchi q rquv hissidir.*

Bu tushunchaga T. Aroshidze³, xavfsizlik keng ma'noda hayot, salomatlik, insoniyatning asosiy huquqlari, hayotiy manfaatlarini ta'minlovchi manbalar, ijtimoiy tartibdagi resurslar bilan bo liq xavflarga chidamlilik darajasidir, deb ta'rif beradi. V.N.Burkov, A.V.Shepkinlarning fikricha⁴ xavfsizlik nazariyasi zamonaviy, zaro tartibli fan y nalishi b lib, insoniyat, jamiyat, davlatni hayotiy zarur manfaatlarini texnogen va tabiiy favqulodda xolatlardan himoyalanganlik darajasidir.

¹ I. Karimov. zбекистон XXI asr b sa asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. — T.: zбекистон, 1997.

² XoTVHiteB JI.K). SKOJioraa H aKOnoraqecKaa 6e3onacnocTt. — M.: Akademiya, 2002.

³ ApouiiHfl3e T.T. 9KOJiora<recKaH 6e3onacHOCTb H MexayHapo/iHoe co-Tpy/HHHeCTBO.

⁴ BypKOB B.H., UJenKHH A.B. 3KOJ[oraiecKaa 6e3onacHocTb. — M.: HJTy PAH, 2003.

Bizning fikrimizcha, xavfsizlik keng ma'noii tushuncha b iib, *birinchidan*, u nafaqat inson (shaxs emas, chunki u yuridik kategoriyaga tegishlidir), jamiyat va davlat, bajki tabiat va uning elementlari nuqtayi nazaridan ham qaralishi mumkin. Chunki ekologiya nafaqat insonlar, balki barcha tirik organizmlar rtasidagi va ularning atrof tabiiy muhiti bilan b iadigan munosabatlarni rganishini, biz yuqorida ta'kidlab tgan edik. Vaholanki, xavfsizlik tushunchasi «bexatar yashash darajasi»ni ifoda etar ekan, u ma'lum ma'noda har qanday organizmlar, ya'ni tabiat unsurlarining ham bexatar yashashi nuqtayi nazaridan qaralishi lozim. Negaki hozirgi kunga kelib muayyan tabiat unsurlarini bexatar yashashi bevosita yoki bilvosita tarzda insoniyatga bo liq b lib qoldi. Tabiat unsurlarining zaro aloqasi natijasida yuzaga keluvchi har qanday jarayon yoki hodisa tabiiy jarayon hisoblanib, tabiatdagi muayyan tabiiy tanlanish bosqichida b ladi. Ammo, tabiatdagi ayrim jarayonlar, masalan, chigirtkalarining son jihatdan k payib ketishi va ularning simlik dunyosi bilan b ladigan munosabatlari, albatta, inson xavfsizligiga ta'sir etadi. Bu ilgari (insoniyatning tabiatga ta'siri karn yoki deyarli b limgan vaqtlarda) ham uchrab turgan tabiiy jarayon hisoblanib, ozuqa maydonini insoniyat tomonidan qisqarishi evaziga tezlashdi. Tabiatning esa insondan xavfliroq unsuri y q. Umumiy ekologik nuqtayi nazardan qaraganda barcha tirik organizmlarning turli xavaf-xatardan saqlanganlik darajasini ifoda etish maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchidan, xavfsizlik nafaqat texnogen yoki tabiiy favqulotda holatlar va jarayonlardan organizmlarning saqlanganlik darajasi, balki u k zga k rinmas hamda bilvosita ta'sir etuvchi hodisa va jarayonlar orqali yuzaga kelishi ham mumkin. Masalan, issiqxona samarasi tufayli iqlimning sekin-astalik bilan isib borishi va uning natijasida ch llanish jarayonini yuzaga kelishi. Oqibatda ch llangan yerlarda simlik ya hayvonot dunyosining tur va xil jihatdan kamayishi, ya'ni biologik xilma-xillikni degradatsiyalashuvi hamda insonlar uchun noqulay ekologik sharoitlarni yuzaga kelishi. Albatta, bunday xavfsizlik ekologik xarakterdagi xavfsizlikka kiradi. Lekin u ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy-ma'rifiy va shu kabi xarakterlarga ega ham b lishi mumkin. Shuning uchun biz «xavfsizlik» tushunchasini alohida ibora sifatida ma'um bir fanda ishlatish rinli emas, deb hisoblaymiz. Xavfsizlik

xarakteriga qarab uni q shimcha, t ldiruvchi va aniqlovchi s z yoki s z birikmalari bilan ishlatilishi maqsadga muvofiq.

Ekologik xavfsizlik tushunchasi turli olimlar tomonidan turlicha izohlanadi. Ularning ayrimlarida tushuncha mohiyati t liq ochib berilsa, ayrimlarida munozaraga sabab b luvchi fikrlar ham uchraydi. Masalan, N.F. Reymers¹ ekologik xavfsizlikka ikki xil yondashgan: 1) tabiat obyektlari, alohida inson va insoniyatning bevosita yoki bilvosita hayotiy muhim elementlarini zararlanishlariga (yoki bu zararlanishdan keladigan xavflarga) olib kelmaydigan faoliyat, vaziyat va jarayonlar uy unligi; 2) Yer shari va uning turli mintaqalarida insoniyatning tabiiy, iqtisodiy-ijtimoiy, texnogen va siyosiy tayyorgarligi (jiddiy b lmagani talafotlarga moslashishi) darajasida ekologik muvozanatni ta'minlovchi vaziyat, jarayon va faoliyatlar majmuasi.

T.Tillyayev² esa *ekologik xavfsizlik* — shaxs, aholi, sanoat va tabiat obyektlarini tashqi ta'sirdan himoyalanganlik darajasidir, deb izohlaydi. Lekin muallif ekologiyaning obyekti nafaqat inson, balki barcha tirik organizmlar b lishi mumkinligini inobatga olmagan. U ekologik xavfsizlikning mahalliy, milliy, regional va kurraviy miqyosda, ya'ni hududiylik xususiyatiga harn z e'tiborini qaratmagan. Bulardan tashqari, ekologik xavfsizlik tur un holatdagi, zgaraydigan daraja emas. U doimo harakatda va zgaruvchidir.

Bizning fikrimizcha **ekologik xavfsizlik** — *organizmlar va ularning yashash muhitini tabiiy va antropogen omillar ta'siri tufayli turli miqyosda va tezlikda yuzaga keluvchi salbiy xolatlardan saqlanganlik darajasi*. Mazkur tushunchada ham ekologiyaga (organizmlar va ularning yashash muhiti), ham xavfsizlikka (salbiy holatlardan saqlanganlik darajasi) tegishli b lgan iboralar ifoda etilgan.

Barqaror rivojlanish — *shaxs va jamiyat hayotini tashkil etishning yangi modeli*. Sayyoramizda yuzaga kelgan vaziyat ekologik muammolarni kishilik jamiyatining barcha jihatlarini bilan kompleks ravishda hal etishning yangi y llarini izlab topishga undamoqda. Barqaror rivojlanishning zamonaviy konsepsiyasi atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan

¹ PeiiMepc. H-X>. ITpHpo,iionojib30BaHHe. CnoBaph-cnpaBOHHHK. — M.: MBICJIB, 1990.

² Tunmee.T. «OxpaHa nnpnojibi JIHH 3KOJiorHecKaa 6e3onacHOCTi»? <http://armon.freenet.uz/rus/bulletin/4/01.html>.

i samarali foydalanishni ijtimoiy va iqtisodiy muammolar bilan birgalikda hal etishga chaqiradi. Mahalliy, milliy, mintaqaviy va global miqyosdagi boshqaruv — xalqalik faoliyatini takomillashtirishni nazarda tutadi. Unda har bir rahbar, uyushma, fuqaro va qolaversa, Sayyoramizning barcha kishisidan Yerdagi hayotni saqlab qolishdagi rolini ko'rsatib beradi.

Yevroosiyo qifasida mustaqil davlatlarning «oyoqqa turishida» ularga bir qator salbiy oqibatlar xalqaqit bermoqda. *Birinchidan* — iqtisodiyot nazariyasi qonuniyatlariga muvofiq, jamiyatda siyosiy iqlimning keskin o'zgarishi noqulay ijtimoiy-iqtisodiy talafotlar bilan bir qatorda noqulay ekologik sharoitlarni yuzaga keltiradi. Nufuzli YUNESKO tashkilotining sobiq bosh kotibi Frederik Mayorning fikricha, «Kishilar va tabiat o'rtasidagi iqtisodiy munosabat shakli ekologik beqarorlikni keltirib chiqaradi, bu esa hozir navbatida barqaror bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga olib keladi».

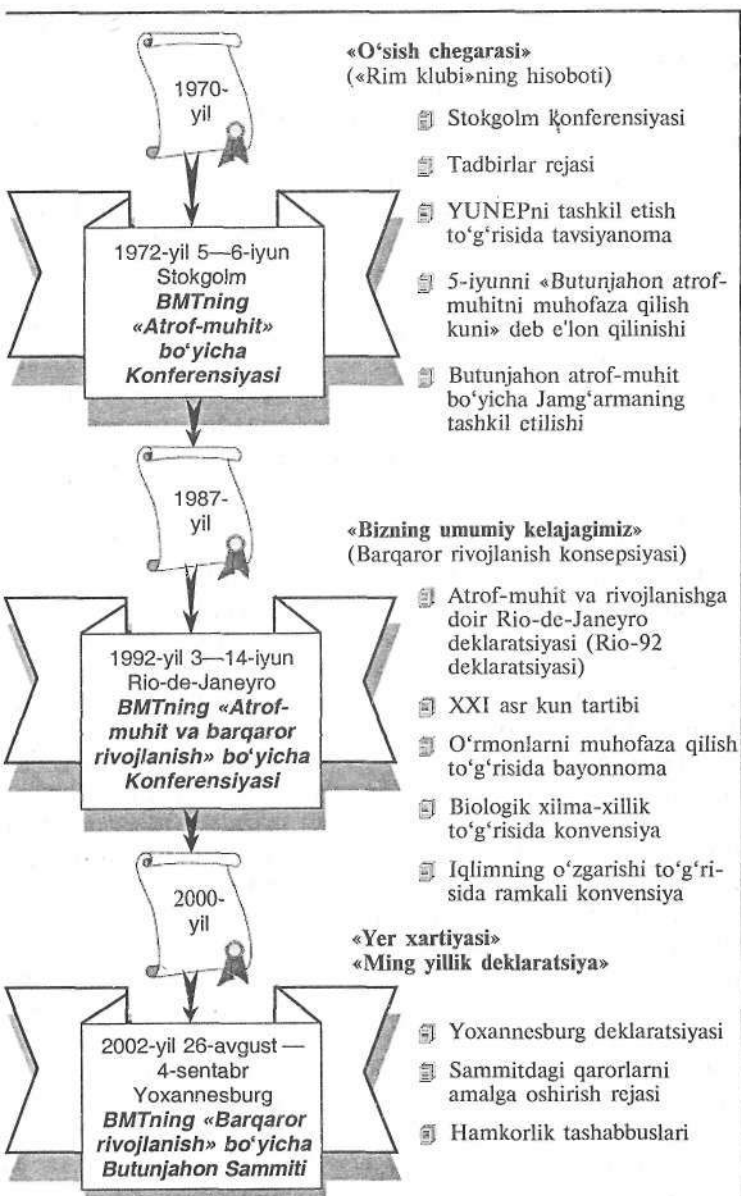
Agar biz Siz bilan sobiq Ittifoqning qayta qurish davridan (1985-yildan) to'xtatirg kungacha bo'lgan eng yangi tarixni tahlil qiladigan bo'lsak, XX asr 90-yillarga kelib yangi tarkib topgan davlatlarda ijobiy ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni qo'llab-quvvatlash va barqaror rivojlanishni ta'minlash maqsadida yangi Yevropa rivojlanish banki (YERB), Osiyo rivojlanish banki (ORB)ning regional bo'linmalari kabi xalqaro tashkilotlar yuzaga kela boshlaganligini ko'rish mumkin. Ushbu banklar hozir faoliyatini huquqiy demokratik davlat qurish, fuqarolik jamiyatini shakllantirish, terrorism, ekstremizm, diniy fanatizmni oldini olish kabi barqarorlikni susaytiruvchi salbiy siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni hamda ekologik muammolarni chuqurlashtiruvchi tabiiy resurslardan foydalanishning ekstenziv usullarini qo'llashni bartaraf etish va yo'qotishni moliyaviy jihatdan ta'minlashga qaratmoqda. Sayyoramizda yuzaga kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy mutanosiblik xalqaro terrorism, etnik to'qnashuv, shovinizm, ekstremizm va global miqyosda ekologik muvozanatni buzilishiga olib kelmoqda. Mazkur global muammolar turli darajadagi va toifadagi sammit, konferensiya, simpozium kabi xalqaro anjumanlarda muhokama qilinmoqda, ularning qabul qilgan qarorlarida barqaror rivojlanishning strategiyasi va taktikasiga doir rejalar va dasturlar ishlab chiqilmoqda. Aksariyat davlatlar boshliqlari, siyosiy harakatlar rahbarlari va jamoat arboblari Sayyoramizdagi barcha davlatlarning barqaror rivojlanishini ta'minlamay turib xalqaro ham-

jamiyatning tinch-totuv yashashi, ertangi kuniga ishonch bilan qarashi imkoniyatini y oqligini uqtirmoqdalar.

«Barqaror rivojlanish» nimaligini biz uning tarixidan boshlaymiz (3-rasm). Mazkur konsepsiyasini yaratilish tarixiga chuqur nazar tashlaydigan b lsak, u aynan xalqaro hamjamiyatning atof-muhitni muhofaza qilishga oid harakatlaridan boshlanganligiga iqror b lamiz.

XX asrning 60-yillarida, ya'ni «sovuq urush» ayni avjiga chiqqan davrida, butun insoniyat ya xalqaro hamjamiyatning diqqat e'tibori asosan yadroviy t qnashuvni oldini olishga qaratilgan edi. «Karib inqirozi» deb nom oigan SSSR va AQSH rtasidagi mojaradan s ng yadro quroliga ega b lgan «katta davlatlar» bir narsaga — atom, neytron, vodorod qurollarini oz miqdorda b lsa ham ishlatilishi nafaqat dushmanga, balki zining uyini ham barbod b lishiga olib kelishi mumkiniygiga iqror b lishdi. Ommaviy qir in keltiruvchi qurollarni q llanishi va uchinchi jahon urushini boshlanishi Yerdagi hayotni tugashi ekanligini butun hamma insoniyat tushinib yetdi. Bu urushda na ma lublar va na oliblarning b lmasligi isbot talab qilmaydigan aksiomaga aylanib qoldi. Global miqyosdagi yana bir muammolardan b lmish — yoppasiga tarqalgan kasalliklar fan va texnika yutuqlari tufayli sekin va astaiki bilan orqaga chekina boshladi.

Ammo, aynan fan va texnikaning jadal sur'atlarda rivojlaniishi hamda insonlarning talab darajasining sishi boshqa global muammoni yuzaga keltirdi. Bu muammo «sovuq urush»dan yoki vabo kabi kasalliklardan farqli k zga k rinmaydigan, aksariyat hollarda yashirin tarzda kechadigan, lekin oqibati atom bombasidan ham xavfliroq — *ekologik muammo* edi. Chunki XX asrning 70-yillariga kelib insoniyat zining nisbatan qisqa (besh million yillik) tarixiy bosqichi davomida Yer kurrasidagi rmonlarning 3/2 qismini kesib, 6 mlrd. ga unumdor tuproqlarni qishloq x jalik oborotidan chiqazib, kuniga biron-bir turdagi hayvonot yoki simlik dunyosi y qotib yuborayotgan, 70 foizdan ortiq suv manbalarini ifloslantirib, atmosfera havosida esa is gazi miqdorini 20 mln. tonnaga oshirib, ozon tuynugini AQSHdek katta mamlakat yer maydoniga teng b lgan kenglikda ochib q ygan edi. Natijada, odamlar orasida yangi turdagi — allergiya, SPID (VICH), yuqumli va surunkali pka y li rak kasalliklarini yuzaga kelishiga olib keldi. Tu ilayotgan nozik bolalarda mu-

3-rasm. Ekologik muammolardan barqaror rivojlanish muammolariga tomon.

tanlik xususiyatlari, ya'ni normal(tipik) insonlarga xos bo'lgan ma'naviyatga va burunlarning turli shaklda bo'lgan sharoitlarga moslashish qobiliyatiga, qiyshiq qilib va oyoqli bolalarning tabiiy holga aylanib qoldi.

Inson aql-zakovatining yuqori darajasiga ko'tarilgan bir davrda bunday ayanchli holat uni jiddiy tashvishga tushirib qo'ydi. Ularning sababi atrof tabiiy muhitning inqirozli holati ekanligini tushinib yetgan bir guruh fan, madaniyat, maorif va davlat arboblari iborat bo'lgan kishilar yuzaga kelgan salbiy ekologik oqibatdan chiqib ketishni ishlab chiqish maqsadida «Rim klubi»ni tuzishdi. Rim klubi a'zolarining 1970-yilda «Sish chegarasi» degan kitobi, faoliyat hisoboti tariqasida, juda ko'p adadda va tillarda chop etildi. Unda zamonamizning ko'zga ko'ringan kishilari Yer kurrasidagi aholining sishini tabiiy resurslar imkoniyatiga monand ravishda muntazam tadillashtirishni taklif etishdi. Ular geometrik ravishda ko'payotgan Yer yuzi aholisini arifmetik ravishda ko'payotgan tabiiy boyliklarning resurs imkoniyatlari «ko'k tara olmasligi»ni ular xalqaro hamjamiyatga uqtirishmoqchi edilar. Darhaqiqat ekologik muammolar aholi zich yashaydigan, yetarli darajada iqtisodiy rivojlanmagan yoki avtoritar va totalitar boshqaruvni demokratik prinsiplardan ustun qo'yadigan mamlakatlarda inqirozli darajada tus oldi. Afsuski, ushbu mamlakatlardagi ekologik falokatlar nafaqat ularning o'zlariga, balki nisbatan boy va xavfsiz bo'lgan qishlilariga, hattoki butun Yer yuzasiga global miqyosda salbiy oqibatlarini etkaza boshladi. Bunday «chegara bilmaydigan» ekologik muammolar butun insoniyatni va ayniqsa, progressiv hamjamiyatni zarbaga keltirdi. Mazkur turdagi ekologik muammolarga misol qilib Orol dengizining qurishi, Chernobil AESsining falokatga uchrashi, Sahroyi Kabirdagi chiqindilarni jarayonlarining kuchayishi kabi ekologik inqirozli holatlarni olsak bo'ladi. Ular nafaqat Ukraina, Markaziy Osiyo yoki Shimoliy Afrika mamlakatlariga, balki barcha insoniyatga salbiy zararli ta'sirini ko'rsatib kelmoqda. Chunki ekologik tuzdagi jarayon va hodisalar na davlat chegarasiga, va na tabiiy chegaralarga bog'lanmagan. Har bir mahalliy tuzdagi ekologik talafot milliy, milliy esa regional tuzdagi falokatga va u o'z navbatida global tuzdagi inqirozga aylanib bormoqda.

«Rim klubi»ning hisoboti 1972-yilning 5-iyunida Shvetsiya poytaxti Stokgolm shahrida Butunjahon «Atrof-muhitni muho-

faza qilish» Konferensiyasini chaqirishga asos b lib qoldi. Mazkur konferensiyani, hech mubola asiz, xalqaro hamjamiyatning ekologik dunyoqarashidagi tub burilish nuqtasi, deyish mumkin. Chunki insoniyat tarixida ilk boi BMTning juda keng qamrovli va salohiyatli maxsus anjumani Yer sayyorasidagi ekologik muammolarni hal qilishga ba ishlangan edi. Aynan Stokgolm Konferensiyasidan boshlab davlatlar rtasidagi munosabatlarda atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari alohida baxs va muzokaralar mavzuiga aylanib qoldi. Endilikda ekologik muammolarning yechimini topish global miqyosdagi xavfsizlikni ta'minlashning asosiy omili ekanligini hamma tushinib yetgan edi.

Stokgolm Konferensiyasida beshta muhim qaror va hujjatlar qabul qilindi, masalan:

1) *«Stokgolm deklaratsiyasi»da* atrof-muhitni milliy, regional va xalqaro miqyosda muhofaza qilishning 26ta prinsipi k rsatildi. Ulardan biri «Har bir inson qulay atrof muhitga ega b lish huquqiga ega, uning sifati esa insonlarni munosib hayot kechirishga va taraqqiyotga erishadigan darajada b lishi kerak». Deklaratsiya mezonlari bandlarining birida, butunjahon hamjamiyatining atrof muhit muammolariga nisbatan ifodalovchi munosabatlarida: *«Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish atwf-muhitni yaxshilash uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega»*, deb aytilgan edi. Ushbu prinsip atrof-muhit sifatini saqlash uchun fan va texnika taraqqiyoti sishini cheklashni talab qiluvchi konsepsiyasiga qarama-qarshi aytilgan fikrdir.

2) *«Tadbirlar rejasfo 109* banddan iborat b lib, unda davlatlar va xalqaro hamjamiyat rtasida atrof-muhitni muhofaza qilishning tashkiliy, siyosiy, iqtisodiy masalalari yoritilgan hamda davlatlararo munosabatlar va xalqaro tashkilotlar rolini k tarishga alohida e'tibor qaratilgan.

3) Stokgolm Konferensiyasi tavsiyanomasiga binoan BMTning Bosh assambleyasi ***Xalqaro atrof-muhitni muhofaza qilish dasturi*** — ***YUNEP*** tashkilotini tuzdi. Universal xalqaro tashkilotning qarorgohi birinchi bor Afrika qifasida, ya'ni Keniya poytaxti Nayrobi shahrida joylashtirildi.

4) Konferensiyaning ochilish kuni (5-iyun) har yili dunyoda ***Butunjahon atrof-muhitni muhofaza qilish kuni*** sifatida nishonlanadigan b ldi.

5) Stokgolm konferensiyasi qarori bilan ***Butujahon atrof-muhitni muhofaza qilish jamgarmasi*** tashkil etildi. Jam ar-

maga BMTga a'zo barcha davlatlar badal talovlarini talab turish majburiyati yuklandi.

1975-yili avgust oyida Xelsinki shahrida 35 ta Yevropa davlatlari hamda AQSH va Kanada ishtirokida tgan Yevropa xavfsizlik va hamkorlik Kengashi (OBSE)da «*Yakunlovchi hujjat*» qabul qilindi. Mazkur hujjatda butunjahon b yicha ekologik xavfsizlikni ta'minlanish ham milliy, ham global miqyosdagi masala qilib k rsatilgan edi.

OBSEga a'zo davlatlar vakillarining 1986-yil Vena shahrida b lib tgan uchrashuvidagi «*Yakuniy hujjat*»da Xelsinki uchrashuvidagi kelishilgan majburiyatlar va davlatlarning barqaror rivojlanishi rtasidagi uzviy aloqadorlik borligi ta'kidlandi. Ijtimoiy-iqtisodiy xavfsizlik va ekologik barqarorlik b linmas yagona tizimda mavjud ekanligi, har qanday muammo ularsiz hal etilishi mumkin emasligi ayon b la boshladi..

Odamlarning taffakkuri, ongi va madaniyatining sishi barqaror rivojlanish o'rtasini juda k p shakl va mohiyat k rinishida namoyon qildi. Endilikda u ijobiy tarafga qarab mukammallashayapti. Yevropada Rim imperiyasi, Markaziy Osiyoda Amir Temur boshqargan davrda barqaror rivojlanishning asosiy k rsatkichi imperiyalarning harbiy kuchi, ularning ta'sir etish doirasi hisoblanar edi. XIX — XX asrlarga kelib ushbu indikator sanoat ishlab chiqarish darajasi bilan belgilanadigan b ldi. Ikkinchi jahon urushi oqibatlarini barqaror rivojlanish aynan butun dunyo hamjamiyatining tinch-totuv yashashi orqali amalga oshishi mumkinligini uqtirdi.

«Sovuq urush» davrida, ya'ni XX asrning 50—70-yillarida barqarorlik k rsatkichi deb davlatlarning yadro quvati hisoblanar edi. Buyuk Britaniyaning sobiq bosh vaziri Margaret Tetcher zining televidion chiqishlarining birida «sotsialistik va kapitalistik lagerda aynan yadro qurolga egalik qilish uchinchi jahon urishini oldini olmoqda; aynan ularning pariteti dunyoviy hamjamiyatlarning tinch va stabil rivojiga hizmat qiladi», deb aytgan edi.

Faqatgina XX asrning 70-yillariga kelib odamzod hukmron mamlakatlarning qurollanish poygasi va gegimonlik prinsiplari terrorizm, shovinizm va diniy ekstremizmni kuchaytiradi, demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va ayniqsa, ekologik siyosatda salbiy k rsatkichlarga olib kelishi mumkin ekanligiga tushinib yeta boshlashdi. Insoniyatning jiddiy muammolarini hal etilishi va barqaror rivojlanishi uchun dunyo hamjamiyatining

yangicha dunyoqarashga, ya'ni konsepsiyaga tish zaruriyatini talab etdi.

Dunyo hamjamiyatining yangi *barqaror rivojlanish konsepsiyasi* birinchi marotaba 1987-yil BMTning Butunjahon atrof-muhit va rivojlanish b yicha Komissiyasi tomonidan ishlab chiqildi. Mazkur Komissiya zining Gro Xarlem Brundtland ma'ruzasida degan nomini olgan «*Bizning umumiy kelajagimiz*», ma'ruzasida, hozirgi avlod odamlarni hayotiy ehtiyojlari qondirilishini kelasi avlodning munosib hayotga b lgan huquqini hisobga olib, dunyo hamjamiyatining barqaror rivojlanish konsepsiyasini modelini yaratdi.

BMT Bosh Assambleyasining 1989-yil dekabr oyidagi 44/428-sonli rezolutsiyasida barqaror rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish maqsadida BMTning maxsus konferensiyasini chaqirish t risidagi qaror qabul qilindi va uni alohida mavzu tariqasida k rib chiqamiz.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasi — bir me'yorda (stabil) rivojlangan davlatlar va butun dunyo hamjamiyatining xususiyat, mohiyat va tarkibiy qarashlar tizimidir.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasi ishlab chiqarish va iste'mol qilish, aholining sishi va ijtimoiy himoyasi rtasidagi muvozanatni rivojlangan va rivojlanish y lida turgan barcha davlatlarda saqiashni hisobga oladi. Chunki Yer sayyorasidagi atrof-muhit holati ularning birgalikdagi harakat majmuasidir. Ekologik muammolarning yechimi biron bir davlat (masalan, AQSH) yoki biron bir davlatlar (masalan, «katta sakkizlik») faoliyatiga bevosita bo liq emas ekanligini biz yuqorida aytib tgan edik. Bu rinda yana bir bor Orol va Orolb yi muammosiga t xtaib tishga t ri keladi. zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning BMT Bosh Assambleyasi 48, 50 va 55-sessiyalaridagi ma'ruzasida aytib tilganidek, ushbu muammo nafaqat rta Osiyo davlatlarining, balki butun dunyo hamjamiyatining «chuqur tabiiy dardidir», chunki Orol inqirozi kurrayi zaminda ekologik xavfsizlikni keskinlatadi va shuning uchun ham global xarakterga ega. Prezidentimiz barcha davlat rahbarlarini, mahalliy va xalqaro tashkilotlarni Orol muammosini hal qilishga yordam berishga chaqirdi va aks holda ekologik inqiroz oqibatini oldini olish mumkin emasligini, ta'kidlab tdi.

BMTning Rio-de-Janeyrodagi konferensiyasida qabul qilingan «Atrof-muhit muhofazasi va rivojlanishga doir deklaratsiya»

siya»da — «Inson haqida amx rlik — barqaror rivojlanish faoliyatini ta'minlashning markaziy b inidir. Odamlar so lom yashash va tabiat bilan uy unlashish orqali unumli mehnat qilish huquqiga egadirlar», — deb aytilgan edi.

Yangi barqaror rivojlanish konsepsiyasida Inson va tabiatning garmonik (uy unlikda) rivojlanishi uchun quidagi asosiy qoidalar nazarda tutilgan:

- * davlatlarning tabiiy resurslardan foydalanishdagi suveren huquqi boshqa, milliy yurisdiksiyasining chegaradan tashqarisida b lgan davlatlar va mintaqalarning atrof-muhitiga zarar qilmasligi kerak. Mazkur qoida 1945-yilda qabul qilingan BMTning Nizomiga t la muvofiq keladi;

- * davlatlar yoki alohida bir transkontinental kompaniyalarning rivojlanish huquqi hozirgi va kelajak avlodlarning atrof-muhit muhofazasi sohasidagi ehtiyojlarini adekvat darajada qondirishi lozim;

- * barqaror rivojlanishda atrof-muhit muhofazasi taraqqiyot jarayonining bir qismi hisoblanadi va undan ajralgan tarzda muhokama qilinmasligi kerak;

- * rivojlanayotgan va tish davri iqtisodiyotida turgan davlatlarda ekologik muammolarni birlamchi masalalar turkumiga kirgizish lozim, shuning uchun ham ularda tabiiy resurslarni konservatsiya qiluvchi (saqlovchi) h jalik tarmoqlarihi rivojlantirmoq zarur;

- * davlatlar Yer ekotizimlarini saqlash, muhofaza qilish hamda uning tozaligi va butunligini tiklash maqsadida global miqyosdagi sherikchilik ruhida hamkorlik qilishlari lozim;

- * har bir davlat atrof-muhit holati uchun javobgardir;

- * rivojlangan mamlakatlar xalqaro doirada barqaror rivojlanishni ta'minlashda mas'uldirlar, mazkur davlatlar jamoasi Yer sayyorasining muhitiga yetkazgan zararini ulardagi texnologik va moliyaviy resurslaridan kelib chiqqan holdagi javobgarligini tan olmoqlari lozim;

- * tabiiy resurslarning iste'mol qilishini m tadillashtirish maqsadida davlatlar z demografik siyosatlarini muvofiq-lashtirishlari zarur;

- * tabiiy xomashyoni ishlab chiqarish, qazib olish va qayta ishlash ilmiy jihatdan aoslangan b lishi va ushbu jarayonlarda il or texnologiyalarni q llash lozim;

- * ekologik muammolarni barcha manfaatdor fuqarolarning ishtirokida va turli darajada: milliy miqyosda — har bir fuqaro

iatrof-muhitga tegishli bo'lgan ma'lumotlardan erkin foydalanish huquqiga ega bo'lishlari; davlatlar esa bunday masalalarni hal etishda keng ma'lumotlar berish yo'lini rivojlantirishlari va qo'llab-quvatlashlari zarur; ekologik zararlarni qoplashda sud orqali himoyalash vositalarini qo'llash va ma'muriyat ishlarini ularda katta o'ringa chiqishni ta'minlash;

V davlatlar atrof-muhit muhofazasiga doir qonun hujjatlariga, ekologik qat'iy e'tibor berilgan me'yorlarga (standartlarga) ega bo'lishi lozim, xalqaro faoliyatining maqsadi va ustuvorligi atrof-muhitni muhofaza qilish vazifalariga muvofiq kelishi kerak;

V davlatlar maqbul va ochiq xalqaro ekologik tizimni tashkil qilishda hamkorlik qilishlari kerak, bu esa atrof-muhit holatiga doir muammolarni yanada ham samarali hal qilishga olib kelishi lozim;

V savdo siyosati sohasida atrof-muhitni muhofaza qilish maqsadida katta o'ringa e'tibor berilgan choralar ixtiyoriy yoki asossiz ravishda diskriminatsiya qilish yoki xalqaro savdoning yashirin cheklash vositasi bo'lishi lozim;

V atrof-muhit muhofazasiga yo'naltirilgan chegaralararo yoki global ekologik muammolarning yechish yo'llari xalqaro konsensus(murosaga)ga asoslangan bo'lishi kerak;

V milliy qonunlar davlatlarda ham, ularning tashqarisida ham tabiiy muhitga yetkazilgan zararni qoplashni hisobga olmoqchi bo'lishi lozim;

V davlatlar atrof tabiiy muhitga zarar yetkazuvchi moddalarning harakatlanishi va tashilishini oldini olish uchun samarali ravishda hamkorlik qilishlari kerak;

V davlat hokimiyati va boshqaruv organlari ekologik xarajatlarini ifloslanish bilan bog'liq bo'lgan ekologik vositalardan foydalanishni baynalmillallashtirish orqali rejalashtirishlari lozim;

V ekologik oqibatlarini baholash vakolatli milliy organlar tomonidan tasdiqlanishi kerak;

V davlatlar, xalqaro miqyosda yordam berish maqsadida, atrof-muhitga zarar yetkazuvchi har qanday ofat yoki boshqa favqulodda vaziyat haqida darhol xalqaro mamlakatga axborot yetkazishlari kerak;

V ayollar atrof-muhit unsurlaridan oqilona foydalanish va barqaror rivojlanishda hayotiy muhim rol o'ynaydilar, shuning

uchun ham ularning turli ekologik tadbirlarda har tomonlomaj ishtiroklarini ta'minlash zarur;

V davlatlar yoshlarning bunyodkorlik qobiliyatlarini, istiqbolli maqsadlarini va jasurliklarini ekologik muammolarni hal etishda jalb qilmo i kerak;

V davlatlar atrof-muhitga b lgan an'anaviy munosabatlarini tan olishlari kerak, mahalliy aholi va uning jamoalarining tarixiy tajribasini ishlatmo i lozim;

V davlatlar urushlarni (qurolli t qnashuvlarni), ekotizimlarning bir butunligining parchalanishini oldini oluvchi xalqaro huquqiy me'yorlarni hurmat qilmo i kerak;

V tinchlik, rivojlanish va atrof muhitni muhofaza qilish zaro bo langan va ajralmasdir;

V davlatlar ekologiya sohasidagi nizolarni va masalalarni tinch y l bilan, tegishli vositalar yordamida BMT Nizomiga muvofiq ravishda hal qilmo i kerak;

V davlatlar, xalqlarni barqaror rivojlanishi uchun, ekologik talablarni bajarishda yaxshi niyat va sherikchilik ruhida hamkorlik qilishga majburdir.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasi, yuqorida keltirilgan atrof-muhitni muhofaza qilishga oid prinsip-qoidalar tufayli, xalqaro huquq talablariga t la jav b beradi, u jamiyat va tabiat uy unligini oshiradi. Ushbu ekologik prinsip-qoidalarga rioya qilish, shubhasiz, xalqaro hamjamiyatning hamkorligiga va bir maromda rivojlanishiga xizmat qiladi.

Hullas, **barqaror rivojlanish** — kelajak avlodni «risqiga huruj qilmagan» tarzda hozirgi zamon kishisini ekologik xavfsiz, iqtisodiy ta'minlangan va ijtimoiy muhofazalangan munosib hayot tarzini ta'minlovchi jarayon.

Dunyo, rivojlanish va atrof-muhit muhofazasi zaro bo langan va ajralmasdir.

Barqaror rivojlanish prinsipi

TABIAT VA JAMIYAT QONUNIYATLARINI UY UNLASHTIRISH

Biz yuqorida aytib tdikki, shu kunda tabiat z holicha, kishilar jamiyati z holicha yashay olmaydilar. Kishilik jamiyati tabiatni bir b lagi va uning ajralmas qismidir. Tabiat

falokati — insonlar hayotining tugashi bilan yakun b lishi mumkinligi haqida Qur'oni karimda ham, Tavrotda ham, Injilda ham, Avestoda ham zikr etilgan.

Qur'oni karimning yetmish beshinchi «Qiyomat» surasida qiyomat kuni b ladigan hodisalar, hisob-kitob, jazo va mukofotlar, tabiatni inkor etish oqibatiga doir ma'lumotlar bayon etilgan. Makkada nozil qilingan ushbu suraning 6-oyatida «Qiyomat kuni qaehon zi?» degan savol q yiladi. Bu savolga quyi oyatlarda javob tariqasida «Bas (atrof-muhit dahshatlaridan) k z qamashganda, oy ham tutilganda, quyosh va oy birlashtirilganda, ana shlfkunda inson: jazodan qochadigan joy qayerda? -- deb qolur! 13-oyatda esa u kunda (qiyomatda) insonga (bu dunyoda) qilib tgan va qoldirgan (barcha) narsalarining xabari (Rabbing tomonidan) berilur» — deyilgan.

Hattoki Misrning Xeopsa piramidasida bitilgan qadimgi fir'avnlr yozib qoldirgan toshlarda ham ushbu haqiqat ifoda etilgan. Unda «insonlar tabiat kuchlaridan foydalana olmasliklari va moddiy dunyoning asl mohiyatini tushunmasliklari sababidan halok b ladilar» — deb bitilgani bejiz emasdir, axir.

Inson bu moddiy dunyoda yashar ekan, umidsizlik ila hayot kechira olmaydi. Ertangi kuniga ishonchsizlik, z- zini falokatga olib bormoq, degani. Yaponlar «Yaxshi narsalarga harakat qiiib yasha, yomoni zi keladi» deyishadi. Bu dono fikrda jon bor. Biz kelajagimizga ishonch k zi bilan boqib yashashimiz kerak, zurriyotlar qoldirib, ularning farovon hayotiga zamin yaratishimiz — ham qarz, ham farzdir. Biz albat,ta, fozil ishlarni qilishimiz, xususan tabiatni, uning boy ne'matlarini asrab-avaylashimiz, bola-chaqalarimizga ham xudoning i omlarini bus-butun qoldirishimiz kerak. Buning uchun esa tabiat va jamiyat qonuniyatlarini uy unlashtirishimiz darkor.

«X sh, — deb savol berish mumkin har bir yaxshi niyatli inson, — tabiat qonun va qonuniyatlari nimalardan iborat?». «Qanday amallarni qilsak, biz tabiatni asrab qolamiz?»

Tabiat qonuniyatlari juda k p. Inson sivilizatsiyasi davrida ham ularning tagiga yetgan emas. Tabiatdagi har bir qonun va qonuniyatni ochilishi fanda juda katta shov-shuvlarga sabab b lgan va ekologik nuqtayi nazardan keng e'tirof qilingan tabiat qonuni, qoida, aksioma, qonuniyatlarini makroekologik qonuniyatlari b yicha guruhlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Umumiy ekologiyada, ya'ni nazariy, matematik, modeilash- tirish, eksperimental ekologiyalarga doir qonuniyatlar: atom-

larning biogen k chish qonuni; giyokimyoviy asos — j V.M.Goldsmit qonuni; energiya oqimining bir tomonga yo'7 naltirganligi qonuni; modda va energiyaning saqlanish qonuni; radioaktiv parchalanish qonuni; tirik organizmlarning (moddalarning) fizik va kimyoviy birligi — V.I.Vernadskiy qonuni; ekologik korrelatsiya qonuni va h.k.

Bioekologiyada, ya'ni organizmlarning sistematik guruhlari, tabiiy biotizim, evolutsion va biosfera ekologiyasiga doir qonuniyatlari: biogenetik qonun; genetik xilma-xillik qonuni; irsiy zgaruvchanlikning gomologik qatori — VL Vernadskiy va E.S.Bauer qonuni; evolutsion takrorlanmaslik — L.DOIIO qoidasi; xilma-xillik zaruriyati qonuni va h.k.

Geoekologiyada, ya'ni geografik, geologik, klimatologik, regional, biogeografik soha ekologiyalariga doir qonuniyatlari: tabiiy tarixiylik qonuni; konstantalik — VL Vernadskiy qonuni; daryo zanining k chib yurishi qonuni; tizimlarning tarkibiy t liqligi qonuni; atrof-muhit hisobiga tabiiy tizimlarning rivojlanishi qonuni; tabiiy omillarning birgalikdagi ta'siri — E.Mitcherxil, ATineman va B.Baule qonuni; evolutsiyani tezlatish qonuni va h.k.

Amaliy ekologiyada, ya'ni injenerlik, sanoat, harbiy, agrar, bioresurslar, kommunal, meditsina ekologiyalariga doir qonun va qoidalar: tabiiy resurslarni cheklanganligi aksiomasi; hamma yashash muhitning bir xil qiymatga ega ekanligi qonuni; tayyor mahsulotlarni tabiiy sarfini kamaytirish qonuni va h.k.

Ijtimoiy ekologiyada, ya'ni inson, insoniyat huquqi, oila, sotsial guruhlari, demografik ekologiyalarga doir qonuniyatlari: rivojlanishning cheksizligi qonuniyati; tizimlarning bir me'yorda rivojlana olmasligi yoki tizimlar tarkibidagi tizimchalarining turli vaqtlarda rivojlanish qonuniyatlari; ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va tabiiy resurs imkoniyatlarining zaro bo liqligi qonuni va h.k.

Yuqorida sanab tilgan makroekologik qonuniyatlarga ta'rif jamiyatshunoslik va tabiatshunoslikka oid k pgina kitoblarda berilgan b lib, ularga alohida izohlar berishni maqsadga muvofiq, deb hisoblamaymiz. Faqatgina shu narsaga alohida ur u bermoqchimizki, ushbu tabiatdagi hodisa va jarayonlarni kechuviga inson bilvosita va bevosita ta'sir etadi. Ushbu ta'sir esa jamiyat qonuniyatlarining tabiat qonuniyatlari bilan necho liq uy unlashganiga qarab salbiy yoki ijobiy harakterga ega b lishi mumkin.

Jamiyat qonun, qoida va qonuniyatlari har bir millat, elat, davlat, davlatlar va xalqaro hamjamiyatning tarixan tarkib loqan xulq-atvor normalariga mos tushadi. Lekin ular butun insoniyat uchun umumlashtirilgan yohud ma'lum bir hudud yoki millatlar uchun xos b lishi ham mumkin. Risolada biz Sizlar bilan uni lokal, regional va global jihatlarini emas, balki Yer kurrasida yashab-istiqomat qilayotgan, shu zamin boylik-laridan bahramand b layotgan butun insoniyatning ekologik-ijtimoiy qonuniyatlari, qoidalari va prinsiplariga t xtalib ta-miz. Ularga jamiyatning ekologik jihatdan rivojlanishiga asos solishi, ya'ni tabiat va jamiyat qonunlarini uy unlashtirishi nuqtayi nazardan qaraladi. Biz faqatgina ularni ijtimoiy, iqti-sodiy, siyosiy, huquqiy, ma'rifiy-madaniy tomonlariga qarab guruhlashtirilgan tarzda beramiz.

Jamiyatning ijtimoiy-ekologik qonuniyatlari quyidagilardan iborat: insonlarning yashash huquqining ustuvorligi; tabiiy muhit holati ijtimoiy holat va rivojlanish tarixining chegarasi ekanligi; tabiat holatini antropogen bosimga muvofiqligi; tabi-atni muhofaza qilishning komplekslik tizimi; kishilar hayoti va so li ini muhofaza qilishning ustuvorligi va h.k.

Jamiyatning iqtisodiy-ekologik qonuniyatlari quyidagilardan iborat: ekologiyalashtirilgan tadbirlarning iqtisodlashtirilgan-ligi; tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza qilish birligi; tabiiy resurslardan foydalanishni ilmiy asoslashning zaruriyligi; tabiiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish zarurligi; resurslarning cheklanganligi va h.k.

Jamiyatning siyosiy-ekologik qonuniyatlari quyidagilardan iborat; ekologik va siyosiy hamkorlik birligi; ekologik xavf-sizlik milliy xavfsizlikning ajralmas b lagi ekanligi; milliy, mintaqaviy va global ekologik muammolarni hal qilishning umumiyliigi; ekologik salbiy oqibatlarining ma'muriy chegara-larga b ysunmasligi va h.k.

Jamiyatning m rifiy-madaniy ekologik qonuniyatlari quyi-dagilardan iborat: ekologik ta'limning majburiyligi; ekologik ong va madaniyatni shakllantirishning istiqbolliligi; tabiatni muhofaza qilish faoliyatini ra batlantirish zarurligi; tabiatni muhofaza qilish ishlarining oshkoraligi; biologik xilma-xillikni tat ib qilish zaruriyati va h.k.

Jamiyatning huquqiy-ekologik qonuniyatlari quyidagilardan iborat: tabiat qonunlari bilan jamiyat qonunlarining uy un-

lashganligi; ekologik javobgarlikning muqarrarligi; ekologik boshqaruvda demokratik talablarning majburiyligi; ekologik kadastr-monitoring-nazorat tizimining yagonaligi va h.k.

Yuqorida keltirilgan inson faoliyatini ekologik jihatdan y naltiruvchi qonuniyatlar BMTning 1962-yil «Iqtisodiy rivojlanish va tabiat muhofazasi», 1968-yil «Insonlarning ekologik huquqlari», 1972-yil «Xalqaro ekologik hamkorlikning asosiy qoidalari», 1975-yil «Yevropada xavfsizlikni ta'minlashning yakuniy hujjati», 1992-yil «Biologik xilma-xillikni saqlash», 1982-yil «Umumjahon tabiatni muhofaza qilish xaritasi», 1995-yil «Almati deklaratsiyasi», 1992-yil « zbekiston Respublikasining tabiatni muhofaza qilish t risidagi qonuni», 1999-yil «1999-2005-yillarda zbekiston Respublikasining atrof-muhitini muhofaza qilish ishlari dasturi», 1998-yil « zbekiston Respublikasida biologik xilma-xillikni saqlash b yicha milliy strategiya va harakatlar rejasi» kabi xalqaro va milliy huquq manbalarida, dastur va rejalarida z aksini topgan.

Tabiat qonuniyatlarini zlashtirib olish va ularni jamiyat qonuniyatlari bilan uy unlashtirish ekologik xavfsizlikni ta'minlashning asosiy, balki yagona talablaridandir.

Suveren zbekiston Respublikasi mustaqilligining yorqin ifodasi, uning ichki va tashqi munosabatlarini mustaqil tartibga solish huquqining yaratilishidadir. Bunday imkoniyatlarining yuzaga kelishi, bir tomondan zligimizni anglash va erkin munosabatlar tizimini yaratishga oiib kelgan b lsa, ikkinchi tomondan, xalqimiz hamda dunyo hamjamiyati oldida har bir fuqaro, jamoa va davlatga ulkan mas'uliyatlar yuklaydi. Chunki sobiq Ittifoq davrida respublikamizda yuzaga kelgan salbiy ekologik oqibatlarining barchasini Markazga yuklagan b lsak, endilikda, har bir harakatlarimiz uchun zimiz javob berishimizga t ri keladi.

Biz inson, jamiyat, davlat va hamjamiyat oldidagi burchimizni anglagan holda jamiyat qonunlari, ya'ni huquq me'yorlarini xalqaro andozalarga mos ravishda ishlab chiqmoqdamiz. Unga yaqqol misol qilib mustaqillik davrida qabul qilingan zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 450 dan ortiq milliy qonunlar va minglab normativ hujjatlarni olish mumkin. Milliy qonun hujjatlarining barchasi inson huquqlari, erkinliklari va burchlari kafolatlaydigan umumbashariy standartlarga

to'g'ri keladi. Lekin, hamma xalqaro huquq standartlari milliy qadriyatlarimizga va ayniqsa, mahalliy tabiiy sharoitlarga mos kelmaydi. Shuning uchun ham milliy qonunlarni, ya'ni huquqiy xulq-atvor normalarini belgilashda, albatta, zimizning mahalliy sharoit va imkoniyatlarimizni inobatga olish darkor.

Tabiat qonunlarini jamiyat qonunlari bilan uy uniashtirish prinsipi birinchi bor 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 4-moddasida aks ettirilgan. Jinoyat kodeksida jazo tayinlash to'g'risidagi aybdorlikning va qilmishning ijtimoiy xavfliligiga qarab belgilanadi. Vaholanki, ijtimoiy xavflilik darajasi tabiat qonuniyatlaridan kelib chiqmagan holda tayinlanadi. Jazoning o'zirligini, bizning fikrimizcha, tabaqalashgan tarzda, ya'ni mahalliy tabiiy sharoitlarni inobatga olgan holda belgilash kerak. Chunki Orolbo'y hududida bir daraxtning ekologik funksiyasini to'ldirishi, to'liq yoki suv orma hududlaridagi bir daraxtning funksiyasi bilan aslo tenglashtirib bo'lmaydi. Xullas, tabiiy obyektlarga nisbatan yuzaga keladigan jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tabiatga mos ravishda uy unlashtirish uchun quyidagi choratadbirlarni ilmiy asoslangan holda ishlab chiqish talab etiladi:

* kadrlar tayyorlashda — tabiat qonunlari va jamiyat qonunlarini uy unlashtira oladigan mutaxassislarni tayyoriash va qayta ixtisoslashtirish;

* ta'lim borasida — ikki bosqichli, ya'ni maxsus tabiiy va yuridik ta'lim tizimini tashkillashtirish, jazo va mintaqaviy geografiya quv predmeti dasturi va rejalarini ishlab chiqish hamda ta'lim tizimiga joriy qilish;

* ma'rifat sohasida — tabiat va jamiyat qonuniyatlariga oid adabiyotlar yaratish;

* qonunchilikda — jamiyat qonunlarini tabiat qonunlariga muvofiq ravishda qayta ko'rib chiqish;

* fanda — huquqbuzarliklar geografiyasi borasida ilmiy izlanishlar olib borish;

* yurisprudensiyada z'bekiston Respublikasi hududini huquqiy jihatdan rayonlashtirish.

Ushbu chora-tadbirlarni amalga oshirish tabiat va jamiyat qonuniyatlarini uy unlashtirish va oxir oqibatda tabiiy tizimlarni saqlab qolish, atrof tabiiy muhit holatini sozlamlash-tirish, lokal, regional va yalpi ekologik xavfsizlikni ta'minlashga xizmat qiladi, deb ayaylmiz.

EKOLOGIYAGA **OID** SAVOLLAR VA **JAVOBLAR**

' zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ekologik shartlar qay darajada aks ettirilgan?

1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi asosiy qonun hisoblanib, uning 128 ta moddalarida belgilangan normalar hamma uchun majburiy va eng oliy yuridik kuchga egadir, ya'ni barcha huquq me'yorlari va qoidalari unga zid boiishi mumkin emas.

Konstitutsiyamizning 50, 54, 55, 100-moddalarida ekologik shartlar bevosita va qolgan barcha moddalarida bilvosita tarzda berilgandir. Masalan, bilvosita tarzda Konstitutsiyaning 93-moddasida Prezidentning ekologik vakolati, 98-moddasida Vazirlar Mahkamasining ekologik vakolatlari belgilangan va hokazo.

Konstitutsiyamizning 50-moddasiga k ra, «Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda boiishga majburdirlar», ya'ni zbekiston Respublika fuqarosining har biri tabiatni muhofaza qilishi va uning boyliklaridan hozirgi va kelajak avlodlarni ekologik xavfsizlik nuqtayi nazaridan oqilona foydalanish talablariga toia amal qilishlari shartdir. Chunki tabiat ne'matlari inson yashashi uchun barcha imkoniyatlarni yaratib beradi va uning ajralmas bir boiagi hisoblanadi.

Asosiy qonunimizning 54-moddasiga k ra, jamiyatning iqtisodiy negizlaridan biri boigan mulkiy munosabatlar bozor iqtisodiyoti qonuniyatlariga mos ravishda e'tirof etiladi. Lekin mulkdor z xohishicha egalik qilishi, foydalanishi va uni tasarruf etishi hech qachon ekologik muhitga, ya'ni atrof tabiiy muhit holatiga zarar yetkazmasligi kerak.

Konstitutsiyamizning 55-moddasiga muvofiq «Yer, yer osti boyliklari, suv, simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir». Umummilliy boylik tushunchasi zbekiston konstitutsiyalari tarixida birinchi bor q Uanilgan boiib, u barcha turdagi mulk shaklini inobatga oladi. Hamma tabiiy obyektlar zbek xalqining mulki hisoblanib, uni zbekiston Respublikasi davlati ilk bor mustaqil tasarruf qilish huquqiga ega boidi. Endilikda milliy

boyluk bilan barcha tabiiy zaxiralardan ta'samadorilik bilan foydalanish mamlakatimiz rivojining zaminidir. Shuning uchun ham davlat ularni muhofazasiga oladi.

Konstitutsiyaning 100-moddasiga binoan ilk bor shahar, tuman, viloyat mahalliy hokimiyatlariga vakolati ma'muriy-hududiy birlinmalarida atrof-muhitni muhofaza qilish vakolati topshirildi. Ularda yashovchi aholini ekologik jihatdan xavfsizliklarini ta'minlash, iqtisodiy-ekologik tadbirlarini uy unlashtirish hamda kelajak istiqbollarini belgilash maqsadida tabiiy obyektlarni muhofaza qilish choratadbirlarini tegishli hududlar birlin yicha ishlab chiqish, ulardan foydalanish, egallash, ijaralash va mulk sifatida berish huquqini yaratdi, nazorat-javobgarlik mexanizmini takomillashtirishga imkon berdi.

Xullas, zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi zbekistonda ekologik xavfsizlikni ta'minlashning xalqaro andozalarga mos ravishda barcha huquqiy asoslarini belgilab berdi.

^ zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qanday ekologik vazifalarni bajaradi?

Vazirlar Mahkamasi zbekiston Respublikasi ijro etuvchi hokimiyati sifatida Konstitutsiyamizning 98-moddasi, 1993-yil 6-maydagi « zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi», 1992-yil 8-dekabr «Tabiatni muhofaza qilish t g'risida»gi qonunlarga binoan:

- tabiatni muhofaza qilishning davlat dastur, reja va strategiyalarini ishlab chiqadi va uni amalga oshiradi;
- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va muhofaza qilishni tartibga soladi;
- tabiiy resurslar kadastrini ishlab chiqadi va amalga oshiradi;
- ekologik inqiroz holatini, tabiiy ofat va falokatlarni bartaraf etish choralarni ishlab chiqadi va amalga oshiradi;
- ekologik qonunlar ijrosini ta'minlaydi;
- ekologik tar ibot, madaniyat, quv va ta'limot tizimlarini tashkillashtiradi va ularni amalga oshiradi;
- tabiiy resurslardan foydalanish tartibini tasdiqlaydi va shunga xshash vakolati doirasida faoliyat k rsatadi.

Y Tabiatni muhofaza qilish borasida zbekiston Respublikasi Prezidentiga daviat va ijro etuvchi hokimiyat boshlig'i sifatida qanday vakolat berilgan?

zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 93-moddasidan kelib chiqqan holda uning Prezidentiga quyidagi vakolatlar berilgan:

- ekologik xavfsiz muhitni ta'minlash uchun zaruriy chora-tadbirlar k rish;
- ekologiya borasidagi qonunlarni imzolaydi va ularga oid farmon, farmoyish va qarorlar qabul qilish;
- ekologik qonun me'yorlarini buzuvchi davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining noekologik hujjatlarini bekor qiladi;
- Oliy Majlis tasdi iga Tabiatni muhofaza qilish q mitasi-ning raisi lavozimiga nomzod taqdim etadi;
- ekologik inqiroz yoki talafot k rgan hududlar yoki butun hudud b yicha favqulodda holat joriy etadi;
- respublika ichki va xalqaro ekologik siyosatiga doir vakolatlarni amalga oshiradi.

V zbekistonda qanday tabiiy hududlar va obyektlar davlatning alohida e'tibori bilan q riqlanadi?

Dunyo mamlakatlarida, xususan zbekiston Respublikasida davlatning alohida e'tibori bilan q riqlanadigan tabiiy hududlar va obyektlar jamiyatda ekologik, sanitar-so lomlash-tirish, ilmiy, estetik, madaniy-iqtisodiy vazifalarni bajaruvchi yer toifalari, yer uchastkalari, suv akvatoriyasi, atmosfera havosi, yer osti boyliklari, ya'ni yer kurrasi kengliklari hamda tabiat yodgorliklari (sharshara, noyob turdagi simlik va hayvonot dunyosi, mineral topilmalar, aroyib tabiat monumentlari)mavjud b lib, ular maxsus vakolatlangan davlat organlari va davlatlararo tashkilotlar tomonidan milliy va xalqaro huquq normalari asosida muhofaza etiladi.

1993-yil 7-mayda qabul qilingan «Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar t risida»gi qonunning preambulasida ta'kidlanganidek, «Ushbu hududlar hozirgi va kelajak avlod manfaatlarini k zlab noyob hamda ekologik, iqtisodiy, ilmiy,

madaniy, sanitariya-so'lomlashtirish, estetik nuqtayi nazar-dan milliy boyluk va umumxalq mulki bilan bir qatorda qimmatli tabiiy majmualarni muhofaza etishni maqsad qilib oladi.

Respublikamizda 9 ta davlat qirixonasi, 2 ta davlat biosfera qirixonasi, 2 ta davlat milliy biosfera qirixonasi, 9 ta buyurtma qirixona va 1 ta kamyob yovvoyi hayvonlarni kiyaytirish markazi, 2 ta davlat tabiiy yodgorliklari va yuzlab tabiat obyektlari mavjud bo'lib, ular alohida muhofaza etiladigan tabiiy obyektlar va hududlar toifasiga kiradi. Uiarning egallagan maydoni jami yer fondimizning 4,6 foizini tashkil etadi.

^{1/}Biosfera qirixonasi nima?

Biosfera, ya'ni tirik organizmlar yashash qobiliyatining atrof-muhitga ta'sirini o'rganish, nazorat qilish va xalqaro monitoring (kuzatuv)ni olib borish maqsadida BMTning YUNESKO tashkiloti dasturi asosida maxsus tashkil etilgan qirixona. Xalqaro standartlarga ko'ra, biosfera qirixonasining (qirixonadan farqli) hududini uchta tegraga (zonaga) ajratiladi: kuzatuv shoxobchalariga ega bo'lgan uning *markaziy yadrosi*; ushbu yadroni muhofazalovchi *bufer qismi*; ilmiy va madaniy-estetik vazifalarni o'z ichiga olgan *poligon*. Hozirgi kunda O'zbekistonda Chotqol va Zomin biosfera qirixonalari mavjud.

// Biologik xilma-xillikmi yoki rang-baranglikmi?

Yer kurrasining biosfera qobiliyatida yashovchi organizmlar va hayvonot dunyosining turli shakllari, ko'krinishlari va turlari ekotizimlarda rang-barangligidan ko'krara, xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Chunki ekologik tizimda organizmlar nafaqat rang-barangligi, balki kattayu-kichikligi, ma'lum bir ishlarni, funksiyalarni bajara olishi, muayyan tabiiy jarayonlarda qatnashishi bilan ham ishtirok etadi. Ularning har biri, rangidan qafi nazar, biosferada ma'lum bir ekologik funksiya bajaradi. Hech qachon tuproqda azotli birikmalarni (nitratlarni) parchalovchi mikroorganizm — bakteriyalarning funksiyasini boshqa tuproqda yashovchi mikroorganizmlar bajara olmaydilar. Shu singari turli hayvonlarning oziqa-zanjirdagi o'rnini yirtqich hayvonlar bosa olmaydilar.

Yer kurrasida 500 mingdan ortiq simlik turlari mavjud boʻlib, insonlar kundalik hayotiy faoliyatlarida ularning 6000 turidan foydalanadilar, xolos. Simliklarning 1500 turi dorivor simliklar turkumiga kiradi. zbekistonda 4148 simlik dunyosi turidan 577 tasi dorivor, 103 tasi b yoqdor va 560 tasi efir moylidir. rmonlar respublikamiz umumiy maydonining 5,1 foizini tashkil etadi, lekin ularning yer yuzini qoplaganlik darajasi 0,3—0,4 foizga tengdir. Keyingi 20 yil ichida ekologik vaziyatning yomonlashuvi sababli zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga simlik dunyosining 147 turi kiritildi.

Yer kurrasida hayvonot dunyosining 2 milliondan oshiq turi mavjud boʻlib, ularning har birini ekotizimlarda z rni va foydali ekologik xususiyatlari bor. Yer yuzida yashovchi va suvchi noyob va y qolib ketayotgan tirik organizmlarning kuniga bir turi mamlakatlar yoki dunyo Qizil Kitoblariga kiritilmoqda. Shuning uchun ham insonlar ularning xilma-xilligini saqlab qolishlari zarur.

1992-yil Rio-de-Janeyro (Braziliya)da — 156 mamlakat rahbarlari tomonidan imzolangan «Biologik xilma-xillik t rrisida»gi Konvensiyaga q shilgan zbekiston Respublikasida (1995-yil Oliy Majlis tomonidan ratifikatsiya qilingan. Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 1-apreldagi 139-sonli qarori bilan «Biologik rang-baranglikni saqlanishning milliy strategiyasi va harakatlar rejasi» ishlab chiqilgan.

Biologik xilma-xillik t risidagi xalqaro Konvensiyaning maqsadi:

> Yer kurrasida biologik resurslarning xilma-xilligini saqlash;

> xalq x jaligi sohalari (qishloq x jaligi, rmon va baliq x jaligi) da biologik resurslardan foydalanishda davlatlar resurslarga va xalq x jaligi sohalariga zarar yetkazmaydigan usullarni q llash;

> genetik resurslarni ishlatish va ulardan foyda olishda adolatli va teng huquqli usullarning q llanilishini ra batlantirish.

*f Q riqxona bilan buyurtma q riqxonaning farqi nimada?

Ularining farqi awalombor nima maqsadlarda tashkil etilishida *Q riqxona* — noyob va tipik (shu yerga xos) tabiiy kompleks. Unda *o 'sirlik va hayvonlar genofondini saqlab qolish*

va raganish, tabiatdagi jarayonlar va hodisalarning ekologik monitoringini olib borish maqsadida q riqxonalar x jalik obo-rotidan chiqariladi va ularda tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan ilmiy tekshirish muassasasi b lgan alohida muhofaza etiladigan tabiiy hudud maqomi rnatiladi. 1993-yil 7-mayda qabul qilingan «Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar t risida»gi zbekiston Respublikasi qonuniga muvofiq, q riqxonada:

- tabiat majmuini tabiiy holatda asrash;
- ilmiy tadqiqotlar tkazish va ekologik ta'limni tar ib qilish;
- davlat ekologik ekspertizasining etaloni sifatida ulardan foydalanish.

Ularda har qanday x jalik va boshqa turdagi inson faoliyati ta'qiqlanadi. zbekiston Respublikasida q riqxonalar davlat mulki va uning muhofazasidadir. Shuning uchun ham ular «Davlat q riqxonasi» deb nomlanadilar. Ularning umumiy maydoni 2164 km² yoki alohida muhofaza etiladigan tabiiy hudud yerlarining 10 foizidan k pro ini tashkil etadi. Davlat q riqxonasida simlik va hayvonot dunyosini k paytirish yoki joylashtirishga ruxsat etilmaydi. Unda faqatgina yon-inga qarshi kurash tadbirlarini tkazishga ruxsat beriladi.

Buyurtma q riqxona — tabiat majmualari yoki ularning ayrim boiaklarini asrash, k paytirish va tiklash maqsadida tashkil qilingan alohida muhofaza etiladigan tabiiy hudud.

Buyurtma q riqxonada esa, q riqxonadan farqli:

- alohida qimmatga ega b lgan *landshaftlarni tiklash* (yaxlit buyurtma q riqxona);
- qimmatli, nodir va y qolib borayotgan *hayvonot va simlik dunyosini asrash va tiklash* (zoo-botanik buyurtma q riqxona);
- *qazilma boylik va ularning majmuini asrab qolish* (paleontologik buyurtma q riqxona); *jonsiz qimmatli obyekt va majmualarni asrab qolish* (gidrologik buyurtma q riqxona);
- *noyob relyef shakllarini asrab qolish* (geomorfologik buyurtma q riqxona);
- *nodir genologik va minerologik hosilalar va tuzilmalarni asrab qolish* (geologik va minerologik buyurtma q riqxona).

Buyurtma q riqxonalarda muddatsiz (muddati k rsatil-magan) va muddatli (5 yilgacha—qisqa, 5 yildan k p uzoq) faoliyat olib borish ruxsat etiladi.

Buyurtma q riqxonalar ham davlat tasarrufida b lib ularga: Arnasoy (663 km²), Qorak 1 (100 km²), Say oq (10000 km²), Sudoniy (500 km²), Sarmish (25,2 km²), Qoraqir (300 km²), Qarnobch 1 (400 km²), Q shrabot (156 km²), Dengizk 1 (86 km²) kabi alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar kiradi.

>/«Ekosan» bilan «Bioekosan»ning farqi bormi?

Ha bor. «*Ekosan*» — ekologiya va salomatlik atamalarining birinchi b inlar yi indisidan (ekosan) olingan atama. Ekosan 1992-yil Toshkent shahrida tuzilgan nodavlat, notijorat tashkiloti — *xalqaro jam armadir*. Jam armaning asosiy maqsadi Yer kurrasida, xususan Markaziy Osiyodagi global va mintaqaviy (regional) ekologik va sanitar-gigiyenik muammolar yechimini topish uchun sarmoya jam arish va ularni ushbu maqsadlarga muvofiq ishlatishdan iborat. Ekosan jam armasi qoshida «Rim klubi»ning filiali «Toshkent klubi» tashkil etilgan. Ekosanning hozirgi kunda 3 miiliondan oshiq a'zosi b lib, 34 tadan oshiq mamlakatda 70 ga yaqin b limlari va vakolatxonalari faoliyat yurgazmoqda. Ekosan prezidenti — falsafa fanlari doktori, professor Yu.Sh.Shodimetov.

«*Sioekosan*» — zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi va zirligi tizimidagi biologiya-ekologiya-salomatlik y naliqidagi Respublika yoshlarining o 'quv-uslubiy majmuasidir. *Majmua* — maktabdan tashqari ta'lim muassasasi hisoblanadi. U 1929-yili tuzilgan b lib, awaliga «Respublika yosh tabiatshunoslar markazi», 1995-yildan esa Respublika yoshlarining «Bioekosan» quv-uslubiy majmuasi sifatida faoliyat yurgazib kelaypti. Uning tarkibida 4 b lim va 2 laboratoriya mavjud. Bioekosanning maqsadi — biologiya, ekologiya va salomatlik y naliqidagi maktabdan tashqari ta'limni t garak va klublarni tuzish, turli tadbirlarni tkazish va ilmiy-metodik asoslarni yaratish orqali olib borishdir.

Geoekologiya — ekoiogiya fanlari tarmog'iga kiradimi yo Yer bilimi fanlari farmog'igami?

Geoekologiya (grekchada «ge» — yer, «oikos» — yashash joyi, uy, makon, «logos» — ta'limot) — tirik organizmlarning ma'lum bir *geografik muhitda* yashash qonuniyatlarini rga-

iiadigan fan sohasi va quv predmeti. Unda geografik muhit b lib:

— *tabiiy-geografik qatlam* — havo qatlami, quruqlik yuzasi, luproq qatlami, suv akvatoriyasi, yer osti litologik qbbiq;

— *muayyan tabiiy-iqlim mintaqalari* — tundra, tayga, rmon, aralash rmon, ch l, sahro, past to lik, rta to - lik, baland to lik, subtropiklar, tropiklar, savannalar va h.k.;

— *landshaftlarning taksonomik birliklari* — okrug, oblast, joy, urochisha, fatsiya;

— *antropogen zgargan hudud* — aholi punktlari, sanoat tcgra (zona)lari, agrar tegralar, texnogen buzilgan yerlar;

— *tabiat ofatlari yoki hodisalari natijasida buzilgan yerlar* b lishi mumkin.

«Geoekologiya» *ekologik fanlar tarmo ida* turadi va shuning uchun ham uning predmeti b lib, tirik organizmlarning zgaruvchan geografik muhitda b ladigan qonuniyatlaridir.

Ma'lum bir geografik muhitda (geotizimda) ekologik holatning geografik jihatlarini rganishni z predmeti qilib olgan fanlar esa *geografiya fanlari* tarmo iga kiradi. Ularai «Tabiiy geografik qobi lar ekologiyasi», «Tabiiy-iqlim mintaqalari ekoiogiyasi», «Antropogen zgargan hududlar ekologi-yasi»; «Tabiati zgargan hududlar ekologiyasi» deb atash maqsadga muvofiqdir.

Biror bir ilmiy atama bir vaqtning zida 2 xil ma'no anglatishi aslo mumkin emas. «Geoekologiya» k pgina ekolog olimlar — N.F.Reymers, A.A.Rafikov, T.A.Akimova, V.V.Xaskina, V.V.Petrov, AA.Dajo, Yu.Sh.Shodimetovlar tomonidan birinchi b lib «Geografik ekologiya» ma'nosida ishlatilib kelingan va u fanda e'tirof etilgan. Geologik qobi da ekologik masalalarni tadqiq qiluvchi fan yoki rganuvchi quv predmetini esa «*Geologik ekologiya*» deb atash maqsadga muvofiq b ladi. Ushbu fanning predmeti — tirik organizmlarning geologik qobi da yashash qonuniyatlarini rganish va tadqiq etish b lib hisoblaniladi.

Rekreatsiya nima?

Rekreatsiya (lotinchada «recreatio» — tiklash) — turizm va aholining ommaviy dam olishi orqali ularning salomatligi va ish qobiliyatini tiklash, hordi ini chiqarish maqsadida tashkil-

lashtirilgan qulay geografik va iqlim sharoitlarga ega bo'lgan, alohida muhofaza etiladigan hudud.

Rekreatsiya tegralarida ularning maqsadiga zid kelmaydigan, ya'ni kishilarning dam olishi va turizm bilan shu e'lonlashiga halaqit bermaydigan xalqalik faoliyati yuritishga ruxsat etiladi. Chorvoq suv ombori atrofidagi dam olish zonasi — rekreatsion hududdir.

/Dendrologiya bog'i nima uchun tashkii etiladi?

Dendrologiya bog'i (grekchada «dendro» — daraxt, «logos» — ta'limot) — dam olish, rekreatsiya va shunga o'xshash ma'rifiy, madaniy maqsadlarni tezkor ravishda foydalanishni amalga oshirish imkonini beruvchi alohida muhofaza etiladigan tabiiy hudud.

Umumdavlat ahamiyatidagi Toshkent dendrologiya bog'i katta p' millionlik shahar aholisining kundalik hordini chiqarish uchun yaratilgan daraxt va butalar kompozitsiyasidan iborat bo'lgan hududdir. Milliy qonunchilikka muvofiq dendrologiya bog'i turli mulkchilik shaklda tashkil etilishi mumkin.

y! Davlat suvlarni qanday muhofazalaydi?

Suv ekotizimlarda ketayotgan barcha jarayonlarda ishtirok etadi. Suvsiz hech bir tirik mavjudot yashay olmaydi. Shuning uchun ham biz suv obyektlarini alohida e'tibor bilan muhofaza qilamiz.

Planetamiz suv resurslari bilan bir tekis ta'minlanmagan. Uning asosiy qismi okeanlarda (96,5%) qolgani esa muzliklarda (2,5%), k' l va daryolarda (0,1%), yer ostida (0,9%). Markaziy Osiyodagi yopiq Orol havzasida suv miqdori 183 km³ ga teng. Bu nisbatan juda kamdir. Bir kunda har bir kishi shaharlarda 500 m³ dan oshiq suv xarajat qilishi mumkin.

1993-yil 6-mayda qabul qilingan z'bekiston Respublikasi «Suv va suvdan foydalanish to' risida»gi qonunga binoan suv — umummilliy boylik-davlat mulkidir. U davlat muhofazasida turadi.

Davlat z'bekistonda suvlarni muhofaza etish uchun:

- > suv obyektlarini toifa (fond)larga ajratadi va ularni huquqiy liolatini muhofaza etish va oqilona foydalanish nuqtayi nazardan belgilaydi;
- > davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining suvga doir iimiosabatlarini tartibga solish vakolatlarini belgilaydi;
- > yuridik va jismoniy shaxslarning suvlardan foydalanishlarini nazorat qiladi, suv kadastrini va monitoringini olib boradi;
- > suv holatiga ta'sir etuvchi korxonalar, inshootlar va boshqa obyektlarni joylashtirish, loyihalash, qurish va ishga tushirishning shartlarini belgilaydi;
- > suv obyektlarida, suvni muhofaza qilish tegralari va sohil b ylarida qilinadigan ishlarni bajarish tartibini aniqlaydi;
- > subyektlarni (tashkilot, korxonalar, muassasa va fuqaro) birlamchi va ikkilamchi foydalanish huquqini aniqlaydi;
- > suvdan umumiy va maxsus foydalanish tartibini belgilaydi;
- > foydalanishni cheklaydi va me'yorini (limitini) rnatadi;
- > foydalanish muddatlarini aniqlaydi;
- > foydalanuvchilarni huquq va majburiyatlarini rnatadi;
- > suvlardan foydalanishni bekor qiladi, zgartiradi, mahrum qiladi va t xtatib turadi;
- > nizolarni hal etish y llarini aniqlaydi;
- > javobgarlikka tortish sanksiyalarini ishlab chiqadi va q llaydi.

v Tabiat yodgorliklariga nimalar kiradi?

Tabiat yodgorliklariga — ekologik, ilmiy, estetik, madaniy qimmatga ega bo'lgan noyob va ziga xos tabiiy ravishda paydo bo'lgan obyektlar kiradi. Ularga tabiatning inson ta'sirida bo'lmagan etalon yer uchastkalari, noyob va faqatgina shu yerga xos (endemik) yoki y q b lib ketayotgan yohud kamyob simlik va hayvonot dunyosi, antiqa relyef va tosh shakllari, geologik ochilmalar, vulqonlar, sharsharalar, muzliklar, doimiy qorlar, uzoq yashayotgan daraxtlar va shunga xshash obyektlar kiradi.

zbekistonda tabiat yodgorliklari davlat tomonidan belgilangan shartlarda va ushbu tabiat yodgorliklari joylashgan tashkilot, muassasa, korxonalar tomonidan muhofazalanadi. Noyob tabiat yodgorliklari maqomidagi yer uchastkalaridan Vardonze (3 km²) va Yozovon (31,8 km²) Davlat tabiat yodgorliklari mavjud.

illiy bog'mi yoki Davlat tabiiy milliy bogMmi?

Xalqaro miqyosda alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar «Milliy bog'» deb aytiladi. Lekin milliy bo zbekistonda 1993-yil 7-mayda qabul qilingan «Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar t risida»gi qonunning III b lim 15-moddasiga k ra, «Davlat milliy tabiat bo lari» deb ataladi, Chunki ular faqat davlat tasarrufida turadi.

Davlat tabiiy milliy bog'i — alohida ekologik, tarixiy va estetik qimmatga ega b lgan, bir vaqtning zida ham tabiatni muhofaza qilish, ham rekreatsiya, ham ma'riliy, ilmiy va madaniy maqsadlarga m ljallangan alohida muhofaza etiladigan tabiiy (q riqxona, buyurtma q riqxona, rekreatsiya va madaniy — so lomlashtirish tegralarini) obyektlarni zida qamrab olgan hududiy majmua.

zbekiston Respublikasida davlat tasarrufidagi Zomin (241,1 km²) va Ugom-Chotqol (5745,9 km²) tabiiy milliy bo lari mavjud.

Shaharlarda ushbu maqsadlarni bajaruvchi tabiiy hudud kompozitsiyasi «Milliy bo » deb atalishi mumkin, lekin ular ham davlat tasarrufidadir. Ulardagi yer uchastkalari hamda dam olish, rekreatsiya, sanitar-so lomlashtirish obyektlari yuridik va jismoniy shaxslarga turli mulk shaklida egallash, foydalanish va ijaraga berilishi mumkin.

Kishilarning qanday harakaflarini ekologik faoliyat deb atash mumkin?

Atrof tabiiy muhit va uning obyektlarini tiklash, so lomlashtirish, qayta ishlab chiqarish va muhofaza qilishga qaratilgan barcha faoliyat turlarini ekologik faoliyat deyish mumkin.

Tabiiy resurslar tugaydimi?

Awalombor tabiiy resurs nima degan savolga javob bermoq kerak. *Tabiiy resurs (zaxira)* deb tabiiy kelib chiqqan simlik va hayvonot dunyosi, yer va yer osti boyliklari, atmosfera havosi va suv obyektlaridan kishilarning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy va boshqa hayotiy zarur ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlatilayotgan yoki shu maqsadlarga m ljallangan tabiiy obyektlarga aytiladi. Ular fanda va amaliyotda

floristik, faunistik, ekologik, mineral, gidrologik, yer va rmon resurslari deb ataladi.

Tabiiy resurslar tiklanishiga k ra tiklanadigan va tiklan-iii;iydigan turlarga ajratiladi.

Tiklanmaydigan tabiiy resurslarga — mineral (neft, gaz, ruda, k mir va h.k.) boyliklar, ayrim turdagi y qolib ketgan hayvonot va simiik dunyosi kiradi.

Tiklanadigan tabiiy resurslarga — floristik, faunistik, gidrologik, rmon, kosmik va yer obyektlari kiradi. Ammo «Qizil Kitob»ga kirgan noyob va y qolib ketayotgan floristik va faunistik resurslar, tuproqlaming tabiiy unumdorligi, ularni tiklash imkoniyatining pastligi uchun ham *nisbatan tiklanmaydigan* resurslar toifasiga kiritiladi.

Umuman olganda, tabiiy resurslar ulaming qayta tiklani-shi, zaxirasi, maydon va makon b yicha tarqalishiga k ra turli k rinishda tasniflanadi.

!..•"Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish deganda nimani tushunamiz?

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish deb insonlarning x jalik va boshqa faoliyatlarida tabiat boyliklaridan ulaming qayta tiklanish qobiliyatini saqlash, modda va energiya alma-shuvining tabiiy kechuvini t xtatmasdan, zaxiralarining urnumiy hajmini hisobga olgan holda samarali foydalanishga aytiladi.

Tabiiy resurslardan foydalanish insonlaming moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishning zaruriy jarayoni hisoblandi. Lekin, tabiiy obyektlarning resurs hususiyatlarini y qo-tib q ymaslik uchun qonun hujjatlari asosida turli foydalanish me'yorlari matiladi. Ular: chiqitlar yi ilishi (konsentrat-siyalashuvi)ning eng yuqori me'yori; kimyoviy moddalarning son jihatdan eng yuqori ifloslanish me'yori va shu kabi k rsatkichlardir. Ushbu me'yordan ortiqcha foydaianish yoki atrof-muhitni iflos qilish huquqbuzarlik b lib hisoblanadi va tegishli yuridik javobgarlikka tortishga asos b la oladi.

Ekologiya fanmi yoki quv predmetimi?

Ekologiya ham fan tarmo i, ham quv predmetidir. *Ekologiya fani* — organizmlarning ma'lum ekotizimlarda yashash qonuniyatlarini, ya'ni organizmlaming zaro va ulaming at-

rof-muhiti bilan bo'liq bo'lgan hayot tarzini o'rganadi. Dastlab u biologiya fanining tarmoqi sifatida shakllangan bo'lsa-da, hozirgi kunda uning mustaqil obyekti, predmeti, metodologiyasi va amaliy tadbiqiga ko'ra tabiiy, gumanitar va hattoki, aniq fanlarni ham mujassamlashtiruvchi kompleks fan sohasi hisoblanadi.

Hozirgi zamon ekologiyasi tizimida 60 dan ziyod fan yonalishlari mavjud bo'lib, professor N.F.Reymers ularni quyidagi guruhlarga birlashtiradi: Umumiy ekologiya, Dinamik ekologiya, Nazariy ekologiya, Amaliy ekologiya, Ijtimoiy ekologiya, Geoekologiya, Bioekologiya.

Ekologiya ~quv predmeti — tirik organizmlar, shu jumladan insonlarning atrof-muhit bilan bo'liq bo'lgan hayot tarzi haqidagi ta'limni beruvchi quv kursi. quv predmeti sifatida «Ekologiya» fani ta'lim sohasida turli xil, masalan, «Ekologiya asoslari», «Umumiy ekologiya», «Ekologiyaga kirish», «Bioekologiya», «Biogeografiya va ekologiya asoslari», «Amaliy ekologiya», «Ijtimoiy ekologiya», «Geoekologiya» va hokazo nomlarda o'qitiladi. Lekin bizning fikrimizcha, maktablarda, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari «Ekologiya alifbosi» va «Ekologiyaga kirish», oliy quv yurtlarining* boshlanish kurslarida «Ekologiya asoslari», yuqori kurslarida esa uning tarmoqlari (Geoekologiya, Bioekologiya, Amaliy ekologiya, Ekologiya huquqi, Sanoat ekologiyasi, Gidroekologiya, Ekokimyo) bo'yicha nazariy va amaliy bilimlar berish maqsadga muvofiqdir. Chunki quvchi-yoshlar hamda talabalar Ekologiya asoslari va muhim ekologik tushunchalarni bilmay turib uning boshqa maxsus tarmoqlarini o'zlashtirib olishlari juda qiyin bo'ladi.

Xullas, zamonaviy zamonaviy ekologik ta'limda oddiydan-murakkabga tomon boruvchi yagona tizim ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Ekologik ta'lim deganda ninnani tushunamiz?

Ekologik ta'lim deb Yer kurrasining tabiiy boyliklariga va yaqin fazoga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, ulardan ta'sirli samaradorlik bilan foydalanish va insoniyatni atrof tabiiy muhit bilan uzviy bog'lanligini chuqur anglash ruhida kishilarga nazariy va amaliy bilimlarni berish va o'qitishga aytiladi.

zbekistonda Xalq ta'limi vazirligi qoshidagi «Bioekosan» respublika yoshlarining quv-metodik majmuasi tomonidan «Uzluksiz ekologik ta'lim konsepsiyasi» ishlab chiqilgan. Unda maktabgacha, maktab, maktabdan tashqari, akademik lilyey va kollejlir, oliy va rta maxsus quv yurtlari va malaka oshirish markazlarida ekologik ta'lim bosqichlari, uning mazmuni va mohiyati ochib berilgan.

/ zbekistonning ekologik siyosati qanday?

Ekologik siyosat — muayyan davlatda yoki xalqaro miqyosda ma'lum bir yer, suv va havo kengligida yuzaga kelgan ekologik holatni hisobga olgan tarzda atrof-muhitni yaxshilash va so lomlahtirishga qaratilgan ichki va tashqi ijtimoiy-iqtisodiy harakat.

zbekiston Respublikasining ekologik siyosati uning Prezidenti I.A.Karimovning asarlarida, xususan « zbekiston XXI asr b sa asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» nomli kitobida, 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan «Tabiatni muhofaza qilish t rrisida»gi qonunda, « zbekiston Respublikasida 1999—2005-yillarga m ljalangan atrof muhitni muhofaza qilish harakat dasturi»da; « zbekiston Respublikasida atrof-muhitni muhofaza qilish milliy harakat rejasi»da; « zbekiston Respublikasida atrof-muhit gigiyenasi b yicha milliy harakat dasturi»da, «Biologik xilma-xillikni saqlashning milliy strategiyasi va harakat rejasi»da z ifodasini topgan. Ularga binoan, *O'zbekiston Respublikasining ekologik siyosati — inson hayoti uchun zarur ho 'Tgan ekologik xavfsiz muhitni ta 'minlash, tabiatni muhofaza qilish va tabiiy zaxiralardan ta samaradorlik bilan oqilona foydalanish, pirovard natijada tabiat bilan jamiyat o 'rtasidagi uzviy munosabatlarni ilmiy asosda uy unlashtirish.*

Ekoiogik ong va madaniyat nima?

Ekologik ong bu har bir insonning hayoti va faoliyatida atrof tabiiy muhit uning yashash makoni ekanligini anglash darajasi. Ekologik ongli insonni har doim ham ekologik madaniyatli, deb b lmaydi. Chunki ekologik barqarorlik zaruriyatini anglash hali uni inson z faoliyatida tadbiq qildi, degan

s z emas. Insonlarning Ona-tabiatta nisbatan ekologik ongli faoliyatiari uiaming ekologik madaniyatlarini belgilaydi.

Ekologik madaniyat esa hozirgi va kelajak avlodlar uchun ekologik muammolarning yechimini topish va ekologik xavfsizlikka erishish har bir inson hayotida ulkan mas'uliyat ekanligini anglash va shu asosda faoiyyat yuritishdir. U muayyan davlat va jahon madaniyatining rivojlangan bosqichi hamda tarkibiy qismidir.

Ekoiogik munosabat deganda biz nimani tushunamiz?

Ekologik munosahat tabiatni muhofaza qilish, uni so lomlashtirish, yaxshiiash va tabiiy zaxiralardan oqilona foydalanishda kelib chiqadigan, kishilarning harakat yoki harakatsizliklarini belgilovchi ijtimoiy munosabat turi. Ekologik munosabat milliy qonun va qonun osti me'yoriy hujjatiarda (*yuridik xarakterdagi*), ahloq-odob qoidalarida (*ijtimoiy xarakterdagi*), xalqaro huquq me'yorlarida (*siyosiy xarakterdagi*) z aksini topgandir.

Ekoiogik inqiroz qanday yuzaga keiadi?

Ekologik inqiroz bu ekologik tizimda modda va energiya almashinuvining tabiiy holatda kechishining buzilishi yoki modda va energiyaning kichik va katta aylanish jarayonlarining ma'lum bir bosqichdagi uzilishidir. Masalan, dehqonchilik madaniyatining fan talablari darajasida b lmasligi, tuproq unumdorligining pasayishi va undagi mikroorganizmlarning qirilib ketishi oqibatida yerga tushadigan organik moddalarning simlik dunyosi uchun ozuqa b lgan mineral moddalarga ayianmasligi sodir b ladi. Natijada tuproq ekologiyasi buziladi va inqirozii holat yuzaga keladi.

Orol dengizining qurib borishi natijasida Orolb yi hududlarida iqlim resurslari, tuproq unumdorligi, atmosfera havosi, yer osti va yer usti suvlari, simlik va hayvonot olamida r y berayotgan zgarishlar va salbiy jarayonlar ekologik inqirozga misol b la oladi.

Ekoiogik inqirozli hududlarning ekologik tizimlarida modda va energiya almashuvining ekologik xavfsiz darajada tiklash juda murakkab va ta k p chiqimli tadbirdir. Shuning uchun

Ilm ekologik xavfning oldini olish chora-tadbirlari *birlamchi*, Unga qarshi kurash esa *ikkilamchi* ahamiyat kasb etishi darkor.

Ekologik tanglik ekologik inqiroz emasmi?

Y q. Ekologik tanglik — xalqaro hamjamiyat, davlat va jamiyat tomonidan global, mahalliy va regional miqyosdagi ekologik muammolar yechimini topishning qiyiniashuvidir. Ushbu qiyinchilik iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy imkoniyatlarning y oqligidan yoki yetishmasligidan ham kelib chiqishi mumkin.

Ekologik barqarorlik nima?

Ekologik barqarorlik — inson faoliyati va tabiat «injiqlik»-lari (zilzila, toshqin, sunami va h.k.)ning atrof-muhitga salbiy ta'sir etmaydigan darajasi, ya'ni ma'lum bir hudud, kenglik va mintaqada ekologik xavfsiz muhit holatining bir me'yorda ushlab turilishi. Ekologik barqaror bo'lgan joylarda ekologik tizimdagi modda va energiya almashinuvining tabiiy holatda kechuvi saqlanib turiladi, ekotizimlarda tirik organizmlarning «immun» (qarshi turish) qobiliyati yoqolmaydi hamda ularning ko'payish va tiklanish jarayoni tabiiy holda kechadi.

Ekologik omillar deganda nimalar inobatga olinadi?

Ekologik omillar — tirik organizmlarning yashash muhitini belgilovchi va unga ta'sir etuvchi komponentlar tushuniladi. Ular tabiati, ta'sir doirasi, darajasi va sharoiti, kelib chiqish vaqti va davriyligiga ko'ra tasniflanadi. Masalan, tabiiy omillarni kelib chiqishiga ko'ra — kosmik, abiotik, biotik, biogen, biologik, antropogen omillarga ajratish mumkin. Ko'pgina adabiyotlarda ekologik omillar guruhga: *abiotik (jonsiz)* va *biotik (jonli)* omillarga ajratilgan. Shuni yoddan chiqarmaslik kerakki, kishilik sivilizatsiyasi davrida ekologik omillar kelib chiqishi jihatidan sof biotik yoki sof abiotik bo'lmashligi ham mumkin, ya'ni ular oraliq — bo'lovchi omillar (masalan, tabiiy-antropogen)dan ham iborat bo'lishlari mumkin. Antropogen omilni biotik omillar toifasiga kiritish mumkin, chunki odam ham tabiatning bir jonli, lekin juda faol bo'lagidir.

Ekologik tizim ekotizim emasmi?

Ha, *ekologik tizim ekotizimdir*. U tabiat qonuniyatlariga monand ravishda zaro uzviy funksional bo'lgan tirik organizmlar va ularning yashash muhiti elementlari yig'indisidir. Ushbu abiotik va biotik omillar (jumladan inson ham) modda va energiya almashinuvi jarayonida «yagona zanjir» hisoblanadi. Masalan, tashkilotlarni tashkil qiluvchi hayvonlar yeydi, ularning oziq-ovqatini o'z navbatida yirtqichlar uchun, ularning oziq-ovqatini esa, qushlar yoki tuproq tarkibidagi mikroorganizmlar uchun oziq-ovqat vazifasini o'zgartiradi. Mikroorganizmlar tuproqda organik moddalarni parchalab, mineral moddalar (anorganik tuz, suv va karbon-oksidlari)ga aylantiradilar. Tashkilotlar esa, aynan mikroorganizmlar parchalab bergan mineral moddalardan oziqlanadilar va rivojlanadilar. Ularni tashkil qiluvchi hayvonlar iste'mol qiladilar va hokazo. Shu tariqa modda va energiya almashinish jarayonida uzluksiz tizimli harakat («*ozuqa zanjiri*») davom etadi. «*Ozuqa zanjiri*»da energiya, suv, mineral modda va gazlar ishtirok etmasa hech qanday harakat yuzaga kelmaydi. Shuning uchun ham zaro uzviy bo'lgan tabiat «zanjir»i — «*Ekotizim*» deb ataladi. *Zanjirning biron bir joyda «uzilib qolishi» ekologik inqirozga olib keladi.*

Ekologik nazoratni kimlar olib borishlari mumkin?

Ekologik nazorat maxsus vakolatlangan shaxslar, guruhlar yoki davlat organlari tomonidan olib boriladi. Ular davlat, yuridik va jismoniy shaxslarning tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha olib borayotgan faoliyatlarini tekshiradilar. 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan «Tabiatni muhofaza qilish tashkilotlarining faoliyatlarini qabul qilish to'g'risida»gi zbekiston Respublikasi qonunining VII bobiga binoan ekologik nazoratga atrof tabiiy muhit monitoringi ham kiradi.

Ekologik monitoring nima?

Ekologik monitoring bu Yer kurrasi, muayan mintaqa, mamlakat yoki hududda atrof-muhit holatini maxsus vakolatli idoralar, tashkilotlar va organlar yordamida kuzatib borish. Ushbu kuzatuvni amalga oshirishda, ya'ni monitoring tizimida: tabiiy obyekt va resurslarni hisobga olish, ularni baholash,

* liqbolini va ularga ta'sir etuvchi salbiy hodisa va jarayon-lijning oldini olish chora-tadbirlarini belgilash kerak b ladi.

Ekologik monitoring kuzatuv maydoniga k ra: global, il urraviy), regional (mintaqaviy) va lokal (mahalliy) turlarga iiiiilaladi hamda statsionar (doimiy) va harakatdagi kuzatuv 'Imliobchalari orqali amalga oshiriladi. zbekiston Respubhkasida Ekologik monitoring tuzilmasi, mazmuni va amalga oshirilish tartibi Tabiatni muhofaza qilish davlat q mitasi lomonidan ishlab chiqiladi va Vazirlar Mahkamasining tasdi-Mga binoan zboshgidromet, Yer resurslari davlat q mitasi, /geodezkadastr, Tabiatni muhofaza qilish davlat q mitasi kabi maxsus vakolatlangan davlat organlari tomonidan va legishli idoralar k magi orqali olib boriladi.

Ekologik ekspertiza nima degani?

Ekspertiza lotincha «exertus» — tajribali degani. Ekologik ekspertiza x jalik faoliyatining atrof tabiiy muhit holatiga liamda jamiyatning ekologik xavfsizligini ta'minlash talablariga i ioya etilishini mutaxassislar tomonidan xulosalashdir. Ekologik ekspertiza kim tomonidan tashkil etilganligi yoki vakolatlangan-ligiga k ra — *davlat, soha, jamoat, ilmiy va audit* turlariga ajratiladi. U maxsus vakolatlangan va tegishli soha mutaxassisi yoki mutaxassislar guruhining xulosasi bilan yakunlanadi.

Ekologik ekspertiza obyektlari — qonun hujjatlari, rejalar, loyihalar, moddalar va insonlarning atrof-muhitga ta'sir etuvchi yoki uning ta'sir etish ehtimoli bor boshqa faoliyat turlaridir.

2000-yil 25-mayda qabul qilingan va shu yilning 1-iyulidan kuchga kirgan «Ekologik ekspertiza t g'risida» gi zbekiston Respublikasi qonunining 1-moddasiga k ra **«Ekologik ekspertiza — rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan x jalik va boshqa faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini belgilash hamda ekologik ekspertiza obyektini ro 'yobga chiqarish mumkinligini aniqlashdir»**.

Mazkur Qonunga binoan respublikamizda uch turdagi — davlat, jamoat va ekologik audit ekspertizasini tkazish mumkin.

Davlat ekspertizasi — Tabiatni muhofaza qilish davlat q mitasining turli ekspert b linmalari tomonidan inson fao-liyatini ekologik xulosalash. Ularning xulosalarida k rsatilgan talablarni bajarish ekologik munosabat subyektlari (davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar) uchun majburiydir.

Ekologik audii (ingl. «audit» — tekshirish) — davlat r y-xatidan tgan yuridik shaxslar (audit firmalari) tomonidan ekologik ekspertizani mustaqil, tarmoqdan tashqari b lgan tarzda olib borish.

Jamoat ekspertizasi — fuqarolar, fuqarolar yi ini, zini zi boshqarish organlari va nodavlat notijorat tashkilotlari mabla lari hisobidan ekologik ekspertizani tkazish. Ularning xulosalari tavsiya kuchiga egadir.

Ekologik xavfsizlikni qanday tushunmoq kerak?

Ekologik xavfsizlik — atrof tabiiy muhit holatini organizmlarning hayotiy zarur ehtiyojlariga javob bera olishi yoki insonlar uchun so lom, toza va qulay tabiiy sharoitga ega atrof-muhit holati.

Ekologik xavfsizlik muayyan davlat milliy xavfsizligining asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. Lekin uning boshqa element (omil)lardan farqi (terrorizm, korrupsiya, qurolli t qnashuv...) yashirin, k z il amas tarzda namoyon b lishidadir. Shuning uchun ham «Tabiatni muhofaza qilish t risida»gi qonunning 4-moddasiga k ra *tabiatni muhofaza qilish vazifalarini hal etishda oshkoralik prinsipini q llash* ifoda etilgan.

Ekologik qonuniarga qaysi bir qonunlar kiradi?

Qonun — oliy yuridik kuchdagi huquq normasi. Uning qoidalari va me'yorlari davlat tomonidan ishlab chiqiladi, rnatiladi, muhofaza etiladi, umummajburiy kuchga ega b - ladi va yuridik oqibatlarni keltirib chiqaradi. *Maqsadi* — ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishdir.

Ekologik qonunlar ekologik munosabatlarni tartibga soladi, ya'ni kishilarni tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishdagi xatti-harakatlarini rnatadi, muhofaza etadi va tegishli javobgarligini belgilaydi.

Qonunlar toifasiga, qonun osti me'yoriy hujjatlar — farmon, farmoyish, qaror, buyruq va y riqnomalar kirmaydi. «Qonun hujjatlari» yoki «qonun aktlari» deyilgan iboralar ishlatilsagina ular inobatga olinadilar.

zbekiston Respublikasida qonun chiqaruvchi hokimiyat — Oliy Majlis birligi, unga Tabiatni muhofaza qilish qonunlarini qabul qilishni ta'minlash va ularning ijro etilishini ta'minlash bo'yicha mas'ul bo'lgan. 2002-yilga kelib ekologiyaga doir qonunlar milliy qonunlar qabul qilingan. Ekologik qonunlarni mazmuni va mohiyatiga ko'ra 3 guruhga ajratish mumkin:

asoslashirilgan — hamma qonunlar qatori ekologik qonunlar (shu jumladan «zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi», «Mustaqillik deklaratsiyasi», «Oliy Majlis to'g'risida»gi Konsil qonuni, «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonun va hokazolarda tutiladi;

umumlashirilgan — boshqa turdagi ijtimoiy munosabatlar bilan bir qatorda ekologik munosabatlarni ham huquqiy, huquqiy tartibga solishga qaratilgan qonunlar — «Fuqarolik kodeksi», «Jinoiyat kodeksi», «Ijara to'g'risida»gi qonun, «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi qonun va h.k.;

ixtisoslashirilgan — ekologik munosabatlarni tartibga solishga yo'naltirilgan qonunlar — «Yer kodeksi», «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida», «Ekologik ekspertiza to'g'risida», «Alo-hida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida», «Yer osti boyliklari to'g'risida» va shu kabi qonunlar kiradi.

Ekologiya huquqi nimani anglatadi?

Ekologiya huquqi jamiyatdagi ekologik munosabatlarni huquqiy tartibga solishni ta'minlash yoki izlanish predmeti qilib olgan huquqiy sohasi. Respublikamiz uchun Ekologiya huquqi nisbatan yangi, tez shakllanib va rivojlanib kelayotgan huquq sohasidir. zbekiston Respublikasida u barcha turdagi maxsus va oliy yuridik huquq yurtlari, malaka oshirish markazlari va institutlarida qutilmoqda. XX asrning 90-yillarigacha «Ekologiya huquqi» — «Tabiatni muhofaza qilish huquqi» va «Tabiiy resurslardan foydalanish huquqi» kabi fan va huquq predmeti tarmoqlariga ajratilgan.

Ekologiya huquqining ta'minlash yoki izlanish obyekti — tabiiy muhit (tabiiy obyekt, tabiiy resurs, tabiiy kompleks) va antropogen ta'sir ko'rgan atrof-muhit (aholi punktlari, sanoat va agrar tizimlar)dir. Umuman olganda esa *Ekologiya huquqining obyekti* birligi huquq me'yorlari asosida tartibga solish imkoniyati bor, tabiiy kelib chiqqan, ekologik tizimda turuvchi va insonlarning hayotiy zarur elementi sanalgan tabiat

obyektlari hisoblanadi. Ushbu shartlarning hattoki bittasiga javob bermaydigan atrof-muhit obyekti Ekologiya huquqining ranganish yoki izlanish obyekti bo'la olmaydi.

Ekologik konsepsiya nima?

Ekologik konsepsiya deb tabiat va jamiyat o'rtasidagi zaror munosabat shakllarini e'tirof etuvchi ma'lum bir dunyoqarashlar tizimiga aytiladi. Quyidagilardan ekologik konsepsiyalar juda keng ajy olganlar: *naturalistik, iste'molchilik, ekologik inqiroz sabablari, o'sish chegarasi va organik rivojlanish, ekologik inqiloblar, muhofaza qilish va rivojlanish, sotsialistik, harakatlar strategiyasi, alarmizm*. Masalan, *Alarmizm* (nemis va ingliz tillarda «alarm» — vahima, tashvish, xavotir) konsepsiyasi namoyandalari Yer kurrasida ekologik inqiroz yaqinlashib kelayotganligi haqida xavotirga tushgan jamoat harakatidir. Ularning Yevropa, Shimoliy Amerika mamlakatlari va Yaponiya kabi davlatlarda faoliyat yurgizuvchi tuzilmalari — «Grinpis», «Yashillar», «Kedr» kabi nodavlat uyushmalari va oqimlari mavjuddir.

VQanday muammolar ekologik muammolar toifasiga kiradi?

Awalambor ***ekoiogik muammolar*** z yechimini kutayotgan, ekologiyaga doir nazariy va amaliy masalalarga aytiladi.

Ekologik muammolar ekologik xavfning ta'sir doirasiga kora — *mahalliy (lokat), mintaqaviy (regional) va umumbashariy (global)* turlarga ajratiladi. Orol va Orolb o'yi muammosi global ekologik muammolar toifasiga kiradi, chunki u nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun Yer kurrasining ekologik xavfsizligiga tahdid solayotgan masaladir. Tojikiston Respublikasining Tursunzoda shahridagi aluminiy zavodi chiqindilarining Markaziy Osiyo mintaqasining xavfsizligiga tahdid solayotgani regional turdagi ekologik muammodir. Respublikamizning suv o'rma yerlarida paxta yakka hokimligi natijasida yuzaga kelgan ekologik holat mahalliy yoki milliy (lokal) ekologik muammolar jumlasiga kiradi. Keyingi vaqtlarda terrorizm ham ekologik muammolar toifasiga kirgizilmoqda. Chunki terrorizm natijasida atrof-muhitga va u orqali ekologik xavfsizlikka juda katta salbiy ta'sir etilmoqda.

Ekologik sug'urta qanday holiarda qo'llaniladi?

Ekologik sug'urta su urtalanuvchilarning pul jam armalari II hisobiga tashkil etilgan va ekologik xavfli oqibatlar yuzaga kelganda, ularning moddiy va ma'naviy zararlarini qoplash uchun yecha amalga oshiriladigan moliyaviy munosabatdir. Ekologik su urta tabiiy yoki kishilarning xalqalik faoliyati natijasida ekologik ilobop holatlar bo'yicha yuzaga keladi. Lekin ushbu holat *kelib qolgan, ataylab qilinmagan va tasodifan vujudga kelgan* bo'lgan moddiy va ma'naviy zarar kishilarning jismoniy va yuridik shaxslarga su urta jam armasidan pul jam armalari beriladi.

zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish tashkiloti» qonunining 36-moddasiga ko'ra Ekologik su urta obyekti — korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning mol-mulki va daromadlari, fuqarolarning hayoti, salomatligi, hamda mol-mulki bo'yicha mumkin. Ekologik su urta *majburiy* (ekologik xavfli faoliyatdagi yuridik yoki jismoniy shaxslarga) va *ixtiyoriy* (ekologik xavfli bo'lgan sharoitlarda yashovchi yoki faoliyat yurgizuvchi jismoniy va yuridik shaxslarga) bo'lishi mumkin.

Ekologik su urtani amalga oshirish tartibi va shartlari 1993-yil 6-mayda qabul qilingan Su urta tashkilotidagi zbekiston Respublikasi qonuni va qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan.

zbekistonda qanday ekologik jamg'arma (fond)lar bor?

Ekologik jamg'arma bu atrof-muhit muhofazasi va sanitariya holatini yaxshilashga qaratilgan tadbirlarni (dastur, reja, loyiha, konferensiya, ruzum, uchrashuv, missiya) moliyaviy ta'minlash maqsadida tuzilgan pul jam armalardir. Ular ma'lum bir davlatlar yoki nodavlat tashkilotlari hamda jismoniy shaxslarning pul jam armalaridan tashkil topishi mumkin.

zbekiston Respublikasida Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasiga qarashli *davlat* — respublika, viloyat, tuman, shahar jam armalari; «MDH davlatlarining *Ekologik jamg'arma*»si (yillik badal to'lovlari har bir ruzumlikat milliy daromadining 0,05% miqdorida ruzumlangan); Markaziy Osiyo davlatlarining «*Orol dengizini qutqarish*» xalqaro jam armasi

(yillik badal t lovlari har bir mamlakat uchun milliy budjetning 0,3% miqdorida belgilangan); nodavlat, notijorat xalqaro «Ekosan» jam armalari mavjud.

Ekoiogik javobgarfik bu yuridik javobgarlik deganimi?

Y q, chunki *ekologik javobgarlik* ekologik xavfsiz muhitni ta'minlashdagi daviat, jamiyat va shaxslarning hozirgi va kelajak aviodlar oldidagi burchlari va majburiyatlari hamda ularni bajarmasligi tufayli yuzaga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy va yuridik xarakterdagi oqibatlardir.

Mazmun va mohiyatiga k ra ekologik javobgarlikni uch qismga ajratish mumkin:

1. *Ijtimoiy-ekologik javobgarlik*. Kishilarning ekologik javobgarligi qonun hujjatlarida aks etmagan, lekin azaliy milliy va hududiy an'analardan kelib chiqqan ahloq-odob me'yorlari. Masalan, sharq xalqlarida «Navr z» ayyomida yoki bola tu ilganda kishilarning ularga ba ishlab k chat ekishlari, yoxud yerlarni e'zozlab, k kalamzorlashtirish ishlarini olib borishlari. Albatta, bu odob-axloq me'yorlari huquqiy jihatdan majburiy tusga ega emas, chunki qonunlashtirilmagan. Lekin insonlarning jamiyat oldidagi, davlat boshli i, hokimiyati va boshqaruv organlarining z fuqarolari oldidagi burchi va majburiyati ularning ijtimoiy javobgarligidir. Aks holda kishi, oila, jamoa yoki mansabdor shaxs, insonlar yoki z fuqarolari nazaridan qoladilar va ularga nisbatan jazo sanksiyasi chorasi tariqasida uiarni t y yoki marakalarga chaqirmaslik, qiz yoki lini uning farzandlariga unashtirishga loyiq deb topmaslik, hurmat qilmaslik. Umuman olganda, ekologik harakatda b l-maganlarni kishi, jamiyat va xalq nazaridan qolishlaridir. Bunday ijtimoiy turdagi ekologik javobgarlik davlat va shaxslarning z xalqi, atrofda kishilar va kelajak avlodlar oldidagi ijtimoiy javobgarligidir.

2. *Iqtisodiy-ekologik javobgarlik*. Kishilarning ekologik javobgarligi qonun normalarida belgilangan, lekin ularning yashashi uchun zarur b lgan (insonlarning tabiiy — gumanitar huquqidan kelib chiqadigan) harakatlari yoki harakatsizliklari orqali kelib chiqadigan moddiy javobgarlikdir. Masalan, aholining chuchuk suv iste'mol qilishi zarur holat, lekin uning

linqisligi va ekologik tizimlardagi mi va ahamiyatini hisobga Olgan tarzda har bir kishiga ma'lum bir me'yor belgilangandir. Mn me'yorlash kishilaming tabiat oldidagi burchini ifoda etib, [inga yetkazilgan ziyonni moliyaviy qoplash maqsadida', ekolo- llya soli i, suv, yer, yer osti boyliklaridan foydalanganliklari va atrof-muhitni ifloslantirganliklari uchun soliq t lash orqali j;ivobgarlikka tortiladilar. Ushbu iqtisodiy xarekterdagi javob- larlikdan tushgan moliya mabla larining aksariyat qismi bu- /ilgan tabiiy tizimlami qayta tiklash, atrof-muhitni muhofaza qilish va uni so lomlashtirishga y naltiriladi.

3. *Huquqiy-ekologik javobgarlik.* Qonun normalarida belgi- langan ekologik harakat yoki harakatsizlik qoida va me'yor- larini buzganligi uchun huquq sub'ektlariga (qonunbuzarlarga) nisbatan davlatning majburlov sanksiyalarini q llaniladigan yuridik javobgarlik. U davlatning majburlov sanksiyalarini q llash orqali huquqbuzarlarga noqulay sharoitlami keltirib chiqardi. Ular javobgarlikning tabiati, mazmuni, ijtimoiy xavf- lililigiga qarab — jinoiy, fuqaroviy, ma'muriy va intizomiy tur- larga ajratiladi.

Ekologik soliq qanday olinadi?

Ekologik soliq tabiiy obyektlaridan foydalanganliklari, shu- ningdek atrof-muhitni ifloslantirganliklari uchun jismoniy va yuridik shaxslardan doimiy, muddatli yoki bir marotabalik to'- lovlarning undirilishi. Ushbu moliyaviy mabla lar tabiatga yetkazilgan zarami qoplash, tabiiy hudud yoki obyektلامي tiklash va qayta ishlab chiqarish maqsadida yi iladi.

Ekologik soliqqa:

- ekologiya soli i;
- yer soli i;
- yer ostidan foydalanganlik uchun soliq;
- suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqlar kiradi.

zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining IX b lim 35- bobiga binoan *Ekologiya soli i* tovarlar ishlab chiqaruvchi, ishlar bajaruvchi, xizmatlar k rsatuvchi yuridik shaxslaming ishlatib chiqarish tannarxidan 1% miqdorda olinadi. Ekologiya soli idan «Nuroni» jam armasi va uning korxonalari, ish- lovchilarining umumiy soni kamida 50% nogironlardan iborat b lgan, hamda savdo, vositachilik, ta'minot-sotish va tayyor-

lov faoliyati bilan shu ullanmaydigan yuridik shaxslar ozod qilinadilar.

Soliq t lov stavkalari 1997-yil 24-aprelda Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan «Soliq kodeksi» va uning asosida qabul qilingan qaror va y riqnomalarga binoan belgilanadi.

Respublikamizda qaysi davlat organi ekologik boshqaruvni amalga oshiradi?

zbekiston Respublikasi Tabiatni rnuhofaza qilish davlat q mitasi — zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996-yil 26-apreldagi qarori bilan tasdiqlangan Nizomga k ra, tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash b yicha davlat nazoratini va tarmoqlararo boshqaruvni amalga oshiruvchi, idoralardan ustun turuvchi va muvofiqlashtiruvchi maxsus vakolatli davlat organi. U t ridan t ri qonun chiqaruvchi hokimiyat — Oliy Majlisga b ysunadi va unga hisobdordir. Chunki Tabiatni muhofaza qilish davlat q mitasining x jalik yurituvchi subyekt emas, balki tabiatni muhofaza qilishning kompleks nazoratini olib boruvchi organdir. Shuning uchun ham Tabiatni muhofaza qilish davlat q mitasi raisini zbekiston Respublikasi Prezidenti Oliy Majlis tasdi iga taqdim qiladi.

zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat q mitasining yagona tizimiga Qoraqalpo iston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat q mitasi, viloyatlar va Toshkent shahar Tabiatni muhofaza qilish q mitalari (inspeksiyalari), shuningdek, ularga qarashli korxonalar, muassasalar va tashkilotlar kiradi.

Tabiatni muhofaza qilish davlat q mitasining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash ustidan davlat nazoratini amalga oshirish;
- tabiatni muhofaza qilish faoliyatini tarmoqlararo kompleks boshqarish;
- tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslarni tejash borasida yagona siyosatni ishiab chiqish va amalga oshirish;
- atrof-muhitning ekologik holati qulay b lishini ta'minlash, ekologik vaziyatni so lomlashtirish.

Nima uchun «Qizii kitoh» deb nomlanadi?

Har birimizga ma'lumki, har bir rang insonlar faoliyatida zining ma'lum bir xususiyati va ahamiyatiga ega. *Yashil* — ochiq y il, yoru lik va istiqbol siymosi; .rang-ogohlantiruvchi va ehtiyotkorlik belgisi; *qizil* — xavfli ta'qiqlovchi va man qiluvchi ramziy ma'no anglatadi. Shuning uchun ham kamyob va y qolib borayotgan simlik va hayvonot dunyosini saqlab qolish uchun inson faoliyatini taqiqlash yoki man qilish maqsadida r yxatlangan va qizil tusdagi kitobdir.

Qizil kitob — bu yo 'qolgan yoki yo 'qolish arafasida turgan, yo 'qolib borayotgan, kamyob va kamayib borayotgan o 'simlik va hayvonot dunyosining genofondini saqlab qolish maqsadida tashkil etilgan malumotlar r yxati (reyestri). Ushbu kitobda

simlik va hayvonot dunyosi turlarining qisqacha tavsifi, tarqalishi, shish va yashash sharoiti, k payishi, areali (tarqalish maydoni) va uning zgarishi, ularni madaniylashtirish va xonakilashtirish, muhofaza etish choralari k rsatilgan b ladi.

1940-yildan boshlab Xalqaro tabiatni q riqlash ittifoqi «Xalqaro Qizil kitob»ga ma'lumotlar t play boshladi va 1966-yili «Qizil kitob faktlari* (Red Data Book) nomi bilan uni chop etdi. zbekistonda «Qizil kitob» dastlab 1983-yil rus tilida ikki jildda: 1-jildi «Umurtqali hayvonlar» va 1984-yil 2-jildi « simliklar» chop etildi. 1998-yil « zbekiston Respublikasi Qizil kitobi»ning 1-jildi « simliklar» zbek tilida chop etildi. Unga keyingi 14-yil ichida y qolish arafasida turgan 138 simlik turi q shilgan b lib, ularning soni 163 tadan 301 taga yetgan.

Hayvonot bog'i nima maqsadda tashkil etiladi?

Hayvonot bo i ekologik ta'lim-tarbiya ishlarini y lga q - yish, hayvonlarning nodir, ekzotik va mahalliy turlarini saqlab qolish, yovvoyi hayvonlarni q lga rगतish hamda ularni tutqunlikda ko 'paytirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish maqsadida tashkillashtirilgan alohida muhofaza etiladigan tabiiy hudud. zbekistonda stasionar k rinisdagi davlat hayvonot bo lari Toshkent va Termiz shaharlarida mavjud. 1993-yil 7-mayda qabul qilingan Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hu-

dudlar t rrisidagi qonunning 4-moddasiga muvofiq (botanika va dendrologiya bo lari bilan bir qatorda) hayvonot bo i turli mulk shakllarida tashkil etilishi mumkin.

Orolb yi genofondini muhofaza qilish xayriya jamg'armasi qachon va nima maqsadda tashkii etiigan?

Ekologik inqirozli hudud b lgan Orolb yida ekologik holatni yaxshilash, aholi so li ini mustahkamlash va atrof tabiiy muhitini muhofaza qilish maqsadida zzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 3-aprel 162-sonli qarori bilan «Orolb yi genofondini muhofaza qilish xayriya jam armasi» tashkil etildi. Uning asosiy vazifalari etib:

Orolb yi aholisi so li ini saqlash va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish masalalari b yicha tizimli dasturlar va loyihalar ishlab chiqishni tashkil etish va ularni amalga oshirish:

- so liqni saqlash mintaqaviy tizimini takomillashtirish, aholining, ayniqsa bolalar va ayollarning so li i darajasini oshirishda, sanitariya-epidemiologiya vaziyatni yaxshilashda, kundalik hayotga oilaviy salomatlik madaniyatini joriy etishda yordam k rsatish;

- atrof tabiiy muhit, jumladan Orolb yi simlik va hayvonot dunyosini so lomashtirish hamda muhofaza qilish muammolarini hal etishga jamoatchilikni jalb etish;

- mintaqaning biologik xilma-xilligini saqlashda va tiklashda faol ishtirok etish;

- ushbu vazifalarni hal qilishga xalqaro tashkilotlarni keng jalb etish.